

QAACCESSA WANTOOTTA OGUMMAA BARREESSUU
BARATTOOTA AFAAN OROMOO IRRATTI DHIIBBAA

GEESISAN: HAALA MANA BARUMSAA

BIIFTUU AAYIRAA KUTAA 10^{FFAA}

GAMMACHUU AMANUU HUNDEE

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)

AFAAN OROMOO BARSIIISUU GAMISAAN

GUUTTACHUUF DHIHAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANOTAA,

JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII

YUUNIVARSITII FINFINNEE

HAGAYYA, 2010/2018

FINFINNEE

QAACCESSA WANTOOTTA OGUMMAA BARREESSUU
BARATTOOTA AFAAN OROMOO IRRATTI DHIIBBAA
GEESISAN: HAALA MANA BARUMSAA
BIIFTUU AAYIRAA KUTAA 10^{FFAA}

GAMMACHUU AMANUU

GORSA: KURII BAAYISAA

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO BARSIIISUU GAMISAAN
GUUTTACHUUF DHIHAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSITII FINFINNE

HAGAYYA, 2010/2018

FINFINNEE

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo,Ogbarruufi Fookloorii Ittiin Guuttachuuf,Gammachuu Amanuu,mata duree:Qaaccessa Dandeettii Barreessuu Barattootaa Afaan Oromoo Baratan Haala Qabatamaa Mana Barumsaa Biiftuu Aayiraa,Adeemsa Barbaachisu Guutee Dhihaate.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Itti gaafatamaa muummee ykn walitti qabaa sagantaa Diigirii Lammaffaa

Baafata

Qabiyyee

Fuula

Axeerara.....	i
Galata	ii
Qabeentaa Gabatewwanii.....	iii
Boqonnaa Tokko:Seensa	
1.1.Ariirrata Qorannichaa.....	1
1.2 Ka'umsa Qorannichaa.....	2
1.3.Kaayyoowwan Qorannichaa	3
1.4.Barbaachisummaa Qorannichaa.....	3
1.5.Daangaa Qorannichaa	4
1.6.Hanqina Qorannichaa.....	4
1.7. Qindaa'ina Qorannichaa	5
1.8. Hiika Jechootaa.....	5
Boqonnaa Lama:Sakatta'a Barruu	
2.1. Seensa.....	6
2.1.1.Maalummaa Barreessuu	6
2.1.2. Faayidaa Barreessuu	7
2.1.3. Amaloota Barreeffama Gaarii	7
2.1.3.1. Tokkummaa	8
2.1.3.2. Walta'insa.....	8
2.1.3.3. Tartiiba.....	9
2.1.3.4. Guutummaa.....	9
2.1.4. Haalota Barreessuun Akka Ulfaatu Taasisan	9

2.1.4.1. Rakkowwan xiinsammuu.....	10
2.1.4.2. Rakkowwan xiinqooqaa.....	10
2.1.4.3. Rakkowwan Hubannoo	10
2.2.Gufuuwwan Dandeettii Barreessuu.....	11
2.3. Barreessuu Barsiisuu	12
2.3.1. Gahee Barsiisaa	13
2.3.2 Gahee Barataa.....	13
2.3.3. Gahee Meeshaa Deggersaa.....	14
2.4. Tooftaalee Adeemsa Barreessuu	14
2.4.1. Barreessuun Dura (Prewritting).....	14
2.4.2. Yeroo Barreessuu (While writing)	15
2.4.3. Barreessuun Booda (post writing)	15
2. 5. Duubdeebii (Feedback)	16
2.5.1. Barbaachisummaa Duubdeebii	16
2.5.2. Madda Duubdeebiin Irraa Kennamuu (source of feedba)	16
2.5.2.1. Duubdeebii Hiriyaan Kennuu	17
2.5.2.2. Duubdeebii Barsiisaan Kennamuu.....	17
2.5.2.3. Duubdeebii Gamtaan (gareen) Kennamuu(conference as feedback).....	18
2.6. Akkaataa Ogummaa Barreessuu Itti Gabbifatan.....	18
2.7. Tooftaalee Barreessuu Shaakalchiisuu.....	19
2.7.1. Barreeffama To’annoo.....	19
2.7.2. Barreeffama Qajeelfamaa	19
2.7.3.Barreeffama Walabaa	19
2.8. Madda Hanqina Barreessuu.....	20
2.9.Qorannowwan Walfakkii	20

Boqonnaa Sadii :Saxaxaafi Mala Qorannichaa

3.1. Saxaxa Qorannichaa.....	22
3.2. Mala Qorannichaa.....	22
3.3. Madda Ragaalee.....	22
3.4. Meeshaa Funaansa Ragaalee.....	23
3.4.1. Bargaaffii.....	23
3.4.2. Afgaaffii.....	24
3.4.3. Qormaata.....	24
3.4.4. Daawwannaa Kutaa Keessaa	25
3.4.5. Sakatta'a Kitaabaa Afaan Oromoo Kutaa 10 ^{ffaa}	25
3.5. Mala Iddattoo	26
3.5.1. Iddattoo Mana Barumsaafi Kutaa	26
3.4.2. Iddattoo Barattootaa	27
3.5.2. Iddattoo Barsiisotaa	27
3.6. Malleen Qaaccessa Ragaalee	28

Boqonnaa Afur: Xiinxalaafi ibsa ragaalee

4.1.Xiinxala Ragaa Barattootaafi Barsiisotaa	29
4.2.2. Gabatee Gosa Dogoggora Barattoonni Uumuu.....	31
4.2.3. Gabatee madda dogoggora barattootaa	32
4.2.4 Gabatee barattoonni yaada isaanii barreeffamaan ibsachuu.....	33
4.2.5 Gabatee Kutaa gadaanaa keessatti dandeettiin barreessuu barattootaa maal fakkaata? Jedhu.....	34
4.2.6. Barattoonni yammuu barreessan wantoonni dhiibbaa irraan gahan jiraachuufi dhibuu isaanii adda baasuu.	35
4.2.7. Gabatee wantoota dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan.	36
4.2.8. Gabatee Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barataan.....	38

4.2.9. Gabatee Hanqina Seer lugaa Keeyyataafi himoota Barattoonni Barreessan	
Keessatti	40
4.2.10. Gabatee Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barsiisaatiin.....	42
4.2.11. Gabatee Faca’insa Dandeettii Barreessuu Kitaaba Barataa A/O kutaa 10 ^{ffaa} keessatti	
dhihaate	45
Boqonnaa Shan	
Gudunfaafi Yaboo.....	49
5.1.Gudunfaa	49
5.2. Yaboo	51
Wabiilee	53
DABALEE “A”	
DABALEE “B”	
Dabalee "C"	
DABALEE “D”	

Qabeentaa Gabatewwanii

Fuula

4.2.1. Gabatee Dogoggora Barreessuu Barattootaa.....	29
4.2.2. Gabatee Dogoggora Barattoonni Uumanii	31
4.2.3. Gabatee madda dogoggora barattootaa	32
4.2.4 Gabatee barattoonni yaada isaanii barreeffamaan ibsachuuf.....	33
4.2.5 Gabatee Kutaa gadaanaa keessatti dandeettii barreessuu keessanii cimsachuuf shaakalli isin gochaa turtan maal fakkaata?	34
4.2.6. Gabatee Barattoonni Yammuu Barreessan Wantoonni Dhiibbaa Irraan Gahan Jiraachuufi Dhiisuu Isaanii Adda Baasuu -----	
4.2.7 Gabatee taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan.	35
4.2.8. Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barataan.....	38
4.2.9. Gabatee Hanqina Seer luga Keeyyata Barattoonni Barreessan.	40
4.2.10. Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barsiisaatiin.....	42
4.2.11. Gabatee Faca'insa Dandeettii Barreessuu Kitaaba Barataa A/O kutaa 10 ^{ffaa} keessatti dhihaate	45

Galata

Duraan dursee Waaqayyo isa uumaa koo ta'e,umuriifi carraa barnootaa kana isa naaf kennee guyyaa har'aa akkan gahu godheef galanni guddaan haata'un jedha.Itti aansuun yeroo gabaabaa yeroo gabaabaa kana keessatti osoo hin nuffin bilbilaanis ta'e,yeroo qaamaan walagarru najajjabeessuun,qorannoo kana akkan geggeessu kangorsa ogummaa naaf kennuudhaan akkan jabaadheehojedhu gochaa turan gorsituu kiyya Kurii Baayisaatiif galanni koo daran olaanaadha.Akkasumas,barnoota kootiif jajjabina kan naafgodhaa turte haadha warraa koo Elsaabet Oljirraa carraa kanaan galateeffachuun barbaada. Dabalataanis, barnoota koo kana yammun hordofutti hamileefi gargaarsa meeshaa barreeffamaa kan naafgodhan qindeessitoota mana barumsaa sadarkaa 2^{ffaa} barsiisaa Biqilaa Abarraafi Lalisaa Girmaa akkasumas, qindeessitoota mana barumsaa qophaa'inaa barsiisaa Taariquu Hambisaafi Malkaamuu Zambaabaa galata guddaan qabaaf.Dhumarratti Yunivarsitii Finfinnee,Muummee Afaan Oromoo,Ogbarruufi ookloorii carraa qorannoo hojjechuu kana waan naaf kenneef galatni koo guddaadha.

Axeerara

Kaayyoo guddaan qorannoon kun adeemsifameef,xiinxala taatewwan dandeettii barreessuu barattoota irratti dhiibbaa geesisan qaaccessuudha.Qorannoon geggeeffame kunis,Godina Wallagga Lixaa mana barumsaa sadarkaa lammaffaa Biiftuu Aayiraa.Akkasumas,qorannoon kun mala qorannoo akkamtaafi hammamtaan adeemsifamee jira.Kana malees,qorannoo kana keessatti barattoonni 96 dareewwan hunda keessaa mala iddattoo carraatiin filatamanii raga akka kennan taasifamee jira.Dabalataanis,barsiisonni Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} barsiisan lama qofa waan ta'aniif ,lamaan isaaniiyyuu fudhatamanii raga akka kennan godhamee jira.Akkasumas,qorannoo kana keessatti meeshaaleen funaansa ragaalee kanneen akka bargaaaffii,afgaaffii,kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa}fi qormaata barreessuu irratti hundaa'e fayyadamuun ragaaleen funaanamanii jiru.Ragaaleen funaanamanis,mala qaaccessa ragaalee lakkoofsaafi jechaan qaacceffamanii dhihaatanii jiru.Barattoonni baay'een adeemsa barreessuu keessatti qubeessuufi qubguddeessa,sirna tuqaalee,jechoota filachuun barreessuu,mathimaafi anthima walsimsiisanii barreessuu irratti ga'umsi isaanii gadi bu'aa ta'uun isaa hubatameera.Kana malees,adeemsi barsiisonni dandeettii barreessuu barattootaa fooyyessuuf fayyadamanii fi duubdeebii barreeffama barattootaa irratti kennan gahaa ta'uu isaati.Akkasumas,akkaataan gilgaalonni dandeettii barreessuu kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} keessatti gochaaleen shaakalchiisan itti qopha'an hanqina kan qabu ta'uunsaa bira ga'ameera.Barsiisonni Afaan Oromoo barsiisan shaakala barreessuu barattoonni taasisan irratti duubdeebii jajjabeessaa ta'e,kan akka gaariidha,jabaadhu,kana caalmaa fooyyessuu yaali jechuudhaan taatewwan dandeettii barreessuu irratti dhiibbaa fidan gadi xiqqeessuuf osoo hojiirra oolchanii gaariidha.

Boqonnaa Tokko:Seensa

1.1.Ariirrata Qorannichaa

Barnoota afaanii hunda keessatti ogummaan afaanichaa gahee guddaa qaba. Dandeettiin afaanii kanneenis :Dhaggeeffachuu,dubbachuu,dubbisuufi barreessuudha. Ogummaawwan afaanii arfan keessaa ragaa argachuuf dhaggeeffachuufi dubbisuu yoo ta'an ,beekumsa qabnu yookan odeeffannoo tokko nama biroof dabarsuuf immoo dubbachuufi barreessuutu nama fayyada.Akkuma tajaajilli isaanii garaagara ta'e ,barnoota afaanii keessatti sadarkaan ciminaafi laafina isaanii garaagara.Mercer (1998:171) yoo ibsu,"Barattoonni afaan dhalootaa isaaniitiin erga dhaggeeffatanii,dubbataniifi dubbisanii booda barreessuu danda'u" jedha.Yaada kanarraa kan hubachuun danda'amu barataan ogummaawwan afaanii jiran keessaa kan inni sadarkaa dhumaatti gonfatu ogummaa barreessuuti.Kun immoo ogummaan barreessuu ogummaawwan afaanii biroo irra cimaa ta'uu isaa agarsiisuu danda'a.Dabalataanis, Wasanee (1996:61) yoo ibsu, "Adeemsa afaan barachuu keessatti ogummaan barreessuu isa tokkoofi kan bakka guddaa qabuudha."Yaada kanarraa kan nuti hubannu,ogummaan barreessuu ogummaawwan biroorra baay'ee barbaachisaa ta'uu isaati.

Ogummaawwan afaanii keessaa barreessuun ulfaataa ta'uu isaa Grabefi Kaplan (1996:87) akkana jechuun ibsu."Namoota addunyaa kanarra jiraatan keessaa harki caalu sirriitti barreessuu hindanda'an" jedhu.Yaada hayyoota kanneenii kan hubannu,ogummaan barreessuu salphaa akka hintaaneefi sirriitti barreessuun hojii cimaa ta'uu isaati.

Akka McWhorter (1997:45) ibsutti, "Barattoonni ogummaa barreessuu sadarkaa qubeessuu ,keeyyata barreessuu hanga barreeffama olaanaatti geggeessuuf unkaafi qabiyyee isaa adda baasanii hin beekan taanaan dogoggora adda addaa uumuu danda'u jedha."Akka yaada hayyuu kanaatti ogummaan barreessuu unkaafi qabiyyee adda baasuu kan gaafatu ta'uu isaafi barattoonni yammuu barataniifi barreessan xiyyeeffannoo akka godhan gargaara.

Rakkoo karaa xinsammuu ogummaa barreessuu ulfaataa taasise, Byrne (1988:64) akka jedhutti "Wal quunnamtiin dubbii afaaniin ta'u uumamaan kan yeroo hedduu itti gargaaramnuudha."Yeroo dubbii afaanii dubbataafi dhaggeeffataan walbiratti argamuun yaada waliif kennuudhaan walsirreessuun nidanda'ama.Barreessuun garuu ,gocha qofaa ta'anii xiyyeeffannoon itti kennamee hojjetamuudha.Kanaaf yammuu barreeffamaa yaadni sirreeffama kennuu nama biraa irraa hin eegamu.

Kanaaf barreessaa tokko irraa wanti eegamu,qubee sirriitti eeguu,dogoggora sirna tuqaalee irraa of qusachuufi jechoota barbaachisoo filachuudhaan haala qindoomina qabuufi walta'insa qabuun barreessuutu irraa eegama.Dabalataanis Migaanuun (2011:59) akka ibsutti,

"Barattoonni hedduun rakkoo yookaan hanqina dandeettii barreessuu qabu;barreeffamatti gargaaramanii yaada isaanii calaqqisiisuu hindanda'an.Fakkeenyaaf dandeettii barreessuu sadarkaa gadiaanaatti to'atamuu qaban, kanneen akka qajeelchanii barreessuu,jechoota sirriitti qubeessuu, itti fayyadama qubee guddaafi sirna tuqaalee irratti hanqina heedduutu jira.Yeroo kana ifummaa barreeffamaa, qindoomina, walqabatiinsaafi walta'insa yaadaa akkasumas unka barreeffamaa irratti rakkootu jira."

Kana malees,barreessuun walqabatee rakkoon adda addaa barattoota mudachuu akka danda'u Byrne,D (1988) yoo ibsitu,"sababoonni rakkowwan kanneenis, adda ba'anii furmaanni itti hinkennamu taanaan barattoonni dandeettii kanaan beekumsa barbaadamu (irraa eegamu) gonfachuun kan hindandeenyee ta'uusaati"

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Qorannoon kun akka adeemsifamuuf kan qoraticha kakaase barattoonni baay'een kutaa 10^{ffaa} gahanii ogummaa barreessuu akka hingonfanne adda baafachuun isaati.Kan qorataan kun rakkoo kana adda baasuu danda'es,waggaa saddeetii ol kutaa kurnaffaa barsiisaa waan tureefidha.Taatewwan ogummaa barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan haalaan adda baasuuf qorannoon kun akka adeemsifamuuf qoraticha onnachiiseera.

Haaluma kanaan qoratichi qorannoo isaa galmaan ga'uuf jecha,gaaffilee armaan gadii hundeeffatee ka'eera.

1. Barattoonni baay'een kutaa 10^{ffaa} keessaa ogummaa barreessuu isaanii irratti taatewwan jiran keessaa afaanicha hammam akka beekan adda baasuufi?
2. Barattoonni dandeettii barreessuu gonfachuuf amala barreessuufi dubbachuun hammam adda baasani?
3. Barsiisonni Afaan Oromoo ogummaa barreessuu barsiisuu keessatti hammam gahee isaanii niba'uu?
4. Madaalliin barsiisonni barattootaaf kennan ogummaa barreessuu barattootaa hammam cimsa ?
5. Kitaabonni ogummaa barreessuu barsiisan mana barumsichaa keessa jiru?

6. Taatewwan ogummaa barreessuu barattootaa gufachiisan madda taatewwan kanaa furuuf wanti godhamu jiraa?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa qaaccessa taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa kutaa 10^{ffaa} irratti dhiibbaa geesisan adda baasuudhaan kaa'uu yoo ta'u; kaayyowwan gooreen qorannoo kanaa immoo kanaa gaditti tarreeffamanii jiru. Isaanis:

1. Taatewwan barattoonni hanga kutaa 10^{ffaa} gahanitti ogummaa barreessuu isaanii irratti dhiibbaa geesisan tarreeessuu.
2. Ilaalcha barattoonni ogummaa barreessu ogummaa dubbachuu irraa adda baasanii qaban ibsuu.
3. Barsiisonni Afaan Oromoo ogummaa barreessuu barsiisuu keessatti gahee issan qaban adda baasuu.
4. Qophiin kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} ogummaa barreessuu gabbisuu irratti hanqina qabaachuufi dhiisuu isaa ibsuu.
5. Hojiwwan barsiisonni kennan ogummaa barreessuu barattootaa cimsuufi dhiisuu isaa adda baasuun kaa'uu.
6. Ogummaa barreessuu ilaalchisee shaakala hammamii akka barattoonni godhan adda baasuu.

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorataan kun qorannoo kana adeemsisuu kan barbaadeef, taatewwan ogummaa barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan maal akka ta'an adda baasee ibsuufi. Sababni isaa nama barate tokko ogummaa isaa kan ittiin adda baasan keessaa inni tokko ogummaa barreessuu isaatiiti. Namni tokko dandeettii barreessuu kan gonfatu mana barnootaatti. Kanaaf gara fuulduraatti barattoota ga'umsa qaban horachuuf mana barnootaa keessatti ogummaa barreessuu barattootaa cimsuudha. Kana malees, barreeffamni isaanii ifaafi seera ykn ulaagaa barreeffamaa eegee kan raawwatu gochuuf barsiisota irraa hojii cimaatu eegama.

Argannoon qorannoo kanaa qaamota gaditti tarreeffamanii ogummaa barreessuu Afaan Oromoof gargaarsa ni kenna jedhamee amanama.

- Warreen kitaaba barnootaafi kitaabilee wabii qopheessaniif karaa agarsiisuu danda'a.

- Barsiisonni Afaan Oromoo mana barumsaa Biiftuu Aayiraa ogummaa barreessuu barattootaa cimsuuf wantoota xiyyeeffannoon godhamuufii qabu irratti kallattii argachuu nidanda'u.
- Barattoonni mana barumsaa qorannoon kun waliin adeemsifame,ogummaa barreessuu gonfachuuf isaan gargaara jedhamee yaadama.
- Warreen mata duree kanarratti gadifageenyaan qorannoo geggeessaniif argannoo qorannoo kanaa ka'umsa godhachuu danda'u jedhamee tilmaamama.

1.5.Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun osoo manneen manneen barnootaa Godina Wallagga Lixaa hunda keessatti geggeeffamee bu'aan argamu baay'ee guddaa ture.Garuu qorannichi bal'inaafi gadi fageenyaan adeemsisuu gaafata.Kun immoo yeroofi tattaaffii gaafata.Kanaaf qorannoon kun godina Wallagga Lixaa mana barumsaa Biiftuu Aayiraa qofa keessatti kan adeemsifameedha.Kana malees, qorannoon kun ogummaa afaanii hunda osoo hintaane,ogummaa barreessuu qofaan kan daangeffameedha.

1.6.Hanqina Qorannichaa

Yeroo qorannoon kun adeemsifame wantoonni qoratichatti gufuu ta'an keessaa inni tokko yeeroodha.Kana jechuun yeroo qorannoon kun itti adeemsifame yeroo barnootaa waan ta'eef qoratichi yeroo isaa irra caalaa hojii kanaaf oolchuu hindandeenye.Akkasuma barattootaafis yerichi yeroo barnootaa waan ta'eef,barattoonni gaaffii dhihaatuuf guutummaatti haala barbaadameen kennuu dhiisuu malu.Kana malees qoratichi qorannicha mana barumsaa tokko qofa keessatti adeemsisuun isaa qanqina qorannoo kanaati.

Kanneen olitti eeraman dhiibbaa isaan narraan gahan inni guddaan barattoota hundarraa akkan odeeffannoo hinargannedha.Kanaaf barattoota muuraasarra odeeffannoo sassaabbachuudhaan keessa darbuu danda'eera.

1.7. Qindaa'ina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaa shanitti qoqqoodamee kan geggeeffame yoo ta'u, boqonnaa tokko keessatti :ariirrata qorannichaa, ka'umsa qorannichaa keessatti gaaffilee bu'uura qorannichi ni deebisa jedhamee yaadaman dhihaatanii jiru. Dabalataanis, kaayyoon qorannichaa, kaayyoo gooroofi gooreetti qoodamanii dhihaatanii jiru.

Faayidaan qorannichaa, bu'aawwan qorannichaa irraa niargama jedhamee yaadamu tarreessuun kan qindoominaan dhihaate yoo ta'u, daangaafi hanqinni qorannichaas, duraa duubaan eeramanii argamu. Boqonnaa lama keessatti sakatta'insi barruufi qorannoon walfakkii kan dhihaatan yoo ta'an, dandeettii barreessuu barattootaa sakatta'uun yaada hayyoota adda addaatiin walitti fiduun (walqabsiisuun) tartiiba isaanii eeggatanii dhihaatanii jiru.

Boqonnaan sadi mala qorannoo yoo ta'u, maddi ragaalee, tooftaan filannoo iddattoofi iddatteessuu, malli funaansa ragaaleefi tooftaaleen funaansa ragaalee, qindoominniifi qaaccessi ragaalee dhihaatanii jiru. Boqonnaa afur keessatti qaaccessi raga ogummaa barreessuu barattootaa mana barumsaa Biiftuu Aayiraa kutaa 10ffaa keessatti argaman duraa duubaan adda bahanii kan ibsamaniidha. Dhuma irratti gudunfaafi yaboon qorannichaa boqonnaa shan keessatti qindoominaan dhihaatanii taa'uun gabaasni qorannichaa xumura argateera.

1.8. Hiika Jechootaa

Qorannoo kana keessatti qorataan jechoota itti fayyadame akka nama dubbisu tokkotti hincimnetti hiikni isaanii dubbisaadhaaf hiikamuu qaba kanjedhu kanaa gaditti kaa'eera.

1. Ogummaa barreessuu-ogummaan barreessuu ogummawwan afaanii isaan bu'uura keessaa
Tokko ta'ee xiyyeeffannaan itti kennamee mana barnootaatti kan baratamuudha.
2. Duubdeebii- barreeffama namni tokko barreessu ilaaluudhaan jajjabina yookiin akka inni
Waasirreeffatuuf yaada kennuudha.
3. Barreeffama To'annoo- mata duree tokkotti daangaa gochuun akka barattoonni daangicha
Keessatti ofeeguun akka barreessan gochuu.
4. Barreeffama qajeelfamaa-barattoonni guutumaan guutuutti osoo hintaane gartokkeen to'annoo
Jalaa ba'uun qajeelfama hordofanii barreeuu
5. Barreeffama walabaa- barattoonni qajeelfama tokko malee waan fedhan irratti barreessuudhaan
Ibsuu

Boqonnaa Lama:Sakatta’a Barruu

2.1. Seensa

Ogummaan barreessuu barnoota afaanii keessatti iddoo olaanaa qaba.Ogummaa kanammoo barattoonni akka gonfataniif tumsa gochuun barbaachisaadha.Haaluma kanaan hiikni barreessuu yaada hayyoota garaagaraatiin deggeramee kanaa gaditti dhihaatee jira.

2.1.1.Maalummaa Barreessuu

Barreessuun maal akka ta'e beektonni adda addaa bifa garaa garaatiin ibsanii jiru.Isaan keessaa Leki (1989:1) yoo ibsu, mala yookan karaa ittiin yaada waljijjiiran ta'uu isaa lafa ka'a.Dabalatanis barreessuun ogummawwan afaanii arfan keessaa (dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu) keessaa isa bu'uuraati.Ogummaan barreessuu kun ogummawwan afaanii keessaa isa ulfaataafi xaxamaa waan ta'eef,barattoonni sadarkaa dhumaa irratti kan gonfataniidha.Yaada kana Misgaanuun (2011:57) yoo ibsu,"Ogummaan barreessuu akka dhaggeeffachuufi dubbachuu waan salphaatti baratamu osoo hin taane xiyyeeffannaan itti kennamuudhaan mana barnootaatti kan baratamuudha"jedha.Byrne,(1991:1) yaaduma kana kan cimsu,barreessuun yaada nutti dhaga'ame tokko karaa ittiin nama biroof ibsinuudha jedha.

Akkasumas akka Donoughfi Shaw (1993) ibsanitti,barreessuun adeemsa barreessaan ittiin dubbistootaaf dhaamsa dabarsu ta'uu isaati.

Karaa biroo Jeff Andersonfi kanneen biroon (21th century:5) waa'ee ogummaa barreessuu yoo ibsan “Writing well is one of the most important life skills you can develop.Being good writer can help you achieve success in school and beyond.” Kana jechuun barreessuun ogummawwan afaanii keessaa isa baay'ee barbaachisaa ta'eefi fooy'effachuun kan danda'amuudha.Itti dabalees barreessaa gaariin tokko mana barumsaattis ta'ee,bakka birootti milkaa'insa gaarii qabaata.

Kana malees,Rabirraa (2009:16) yoo ibsu “ Ogummaan barreessuu ogummaa yaadaafi ergaa sammuu ofii keessa jiru jechootatti jijjiiruun waraqaarra kaa'uufi dubbisanis,akka nuti hubannetti akka hubatan gochuudha.Kana galmaan ga'uuf jecha barreesichi wanti inni barreesse akkuma ifa ta'etti dubbistootaaf ifa ta'uu isaa mirkaneeffachuu qaba. Ogummaan barreessuu dandeettiwwan afaanii kanneen biroorra adeemsa walxaxaa kan ofkeessaa qabu waan ta'eef, dandeettii altokkotti horatamu osoo hintaane shaakalaafi dhamaatii guddaa kan gaafatuudha.”

Kana malees,Brown,H.D (2000:218) yoo ibsu, “Not many centuries ago, writing was skills that was the exclusive domain of scribes and scholars in educational or religious institutions. Almost every aspects of every day life for “common” people was carried out orally.” Kana jechuun, ogummaan barreessuu erga jalqabamee jaarraa fagoo akka hintaaneefi dandeettiin kunis, barreessitootaafi beektota ykn dhaabbata amantiif akka qabeenya dhuunfaa isaanii qofa kennameetti ilaalamaa ture. Haaluma kanaan Afaan lammaffaa barsiisuu keessattillee dubbii afaanii waraabanii kaa’uuf jecha jaarraa walakkaa dura dandeettiin barreessuu kun kan jalqabameedha.

Akkuma yaadolee hayyoota olii irraa hubachuun danda’amu, ogummaan barreessuu mana barumsaa keessatti akka baratamuufi akka dubbachuufi dhaggeeffachuu salphaatti hawaasa keessatti kan hinbaratamne ta’uu isaa ibsa.

Walumaa galatti, barreessuun adeemsa namoonni baratan bakka bu’aa waan sammuutti yaadanii ykn xiinxalanii tokko baasanii waraqaa irratti qalamaan kaa’uun dhimmoota garaagaraaf akka gargaaraman ta’uu isaa hubanna.

2.1.2. Faayidaa Barreessuu

Barreessuun keessattuu namoota barataniifi barataa jiran biratti iddoo guddaa qaba. Barattoota barachaa jiran biratti karaa beekumsaafi bilchina sammuu gonfachiisa. Misgaanuu (2011), Glencoe wabeeffachuun yoo ibsu, “ Writing can help you make sense out new information in any subject area. You never fully knoun something until you can states it in your own words. Therefore, writing is ameans of learning” (Glencoe 1996:15). Kana jechuun barreessuun karaa itti odeeffannoo haarawwaafi beekumsi waa’ee gosa barnoota biroollee itti argamuudha. Kana malees barreessuun faayidaa garaagaraatiif akka ooluudha. Kuni, barattoonni ogummaa barreessuurratti yoo milka’an barreeffama adda addaa kan hojiis ta’e kandhuunfaa barreessuun haala jiruufi jireenyaa keessatti dhimma ittiin ba’uu akka danda’an gargaara.

2.1.3. Amaloota Barreeffama Gaarii

Dandeettiwwaan afaanii arfan adda baafamanii hin barsiifaman yoo ta’ellee, dandeettii barreessuu kan adda taasisan nijiru. Isaanis, hima barreeffama keessatti mul’atan hubannoofi xiyyeeffannoo haala ifa ta’een akka ergaa dabarsuu danda’anitti qinda’anii dhihaachuu qabu.

kan ta'uu danda'es barreessaafi dubbisaan wal bira waan hin jirreef yoo yaadni barreessaa ifa hintaane, dubbisaan hubachuu hin danda'u. Akkasumas, Byrne (1988) yaaduma kana akka ibsitetti, barreessaan sirna tuqaalee, qubguddeessa, jechoota walta'iinsaafi xiyyeeffannoo agarsiisanitti gargaaramuun yaada isaa ifaa gochuun barbaachisaa akka ta'e lafa keessee jirti.

Yaada olii irraa kan hubannu ,barreessaan tokko barreeffamicha keessatti to'annaa qabiyyee, unka, caasaa himaa, jechoota filachuu, sirna tuqaaleefi qindoomina himaa taasisuun kan barreessu ta'uu isaati. Karaa biroon Nunan, (1991) "Barreessuun kan ulfaatuuf namoonni baay'een qulqullina barreeffamaatiif kan dhiphatan waan ta'eef" jetti.

Richards (1990:21) yoo ibsu, dandeettiin barreessuu afaan dhalootaanis ta'e, afaan lammaffaan barachuun hojii cimaa kutaa keessatti barattoota mudatan keessaa isa duraati jechuun dandeettiin biroorra ulfaataa ta'uu isaa ibsa.

Amaloota barreeffama gaarii sirritti hubachuuf ,yaada garaa garaa hayyoonni eeran gaditti ka'amee jira. Diyanifi Pat (1998) amaloota barreeffama gaarii ilaalchisee yoo ibsan, "barruun tokko barreeffama gaarii jedhamuuf amaloota afur qabaachuu qaba." Isaanis :Tokkummaa, walta'iinsa, xiyyeeffannoofi guutummaadha.

2.1.3.1. Tokkummaa

Barreeffamni tokko tokkummaa qaba kan jedhamu yaadni barreeffamicha keessa jiran hundinuu kan walfakkaataniifi ergaa tokko haala yookaan kallattii garaagaraatiin yoo dabarsaniidha. Kana jechuun, yaada hima ijoo keessatti dhihaate himoonni gargaartuufi himni goolabaa maalumma, amalaafi haala wanta sanaa waltumsuudhaan yoo ibsaniidha. tumsaniidha. Tumsi himoota keeyyata tokko ijaaranii kun ammoo ergaa darbu sanaaf humna ta'a. Keeyyatni tokkummaa hin qabne ergaa barbaachisu dabarsuuf humna dhabuurra darbee dubbistoota nuffisiisa. Addunyaa (2016:149)

2.1.3.2. Walta'insa

Walta'insi shoora waliingaa (connector) jechoota, gaalewwan, himootaafi yaadolee keeyyata tokko Walta'insi ijaaran keessatti taphatu ilaallata. Waliingan jiran muraasni walqabsiiftuu, bamaqaa, tuqaaleefi irra deddeebii jechoota ijoo ta'aniidha. Warreen olii hundumtuu walta'insa yoo qabaatan amala/ga'umsa barreeffamni ykn keeyyatni tokko qabu agarsiisan jechuudha.

2.1.3.3. Tartiiba

Tartiibni ulaagaa keeyyataa keessaa isa tokko ta'ee haala odeeffannoo keeyyata tokko keessatti dhihaatu kan ilaallatuudha. Odeeffannoon keeyyata keessatti dhihaatu kallattii qaba. Kun ammoo, bakkaan,yeroodhaan,faayidaafi kkf ta'uu danda'a. Keeyyatni tokko kallattii bakkaa bu'uureffachuun bitaadhaa gara mirgaatti akkasumas, irraa gara jalaatti ibsuun dhiheessuu danda'a. Kallattii yeroo hordofuun keeyyatni barreeffamu tokko ammoo,waan dura ta'e tokkorraa eegaluun gara isa boodaatti ibsaa deemuu danda'a. Keeyyatni tartiiba faayidaa bu'uureffachuun barreeffamu tokkos isa faayidaa guddaa qabu dura fiduun gara isa faayidaan isaa muraasa ta'eetti ibsaa deema. Gabaabumatti,ergaa keeyyata tokkoo haalaan hubachuufi dubbistoota hawwachiisuuf tartiiba wantoota dhihaatanii eeguun barreessuun barbaachisaadha.Gama biraatiin tartiiba eeganii barreessuu jechuun duraa duuba yaadaa hubatanii,akkasumas eegisanii barreessuu jechuudha.

2.1.3.4. Guutummaa

Guutummaa jechuun barreeffamni tokko yammuu barreeffamu ergaa dabarsuun barbaachise sana nama kamiifuu ifaa akka ta'utti kan dhihaatu jechuudha.Guutummaan keeyyata tokkoo eegamuun galma ga'uu ergaa dabarsuu barbaanne tokkootiif gumaacha guddaa qaba.Kana jechuun,yaadni himoota ijoo keessatti dhihaatu tokko ibsamee xumuramuu qaba.Kana ta'uu baannaan qaawwa tokko uumuun hubannaafi miidhaginaatti gufuu ta'a.

Dimshaashumatti,keeyyatni ga'umsa qabu tokko yaada ijoo tokkoratti hubannoo barbaachisu dubbistoota biraan ga'uuf tokkummaan walta'insi,tartiibniifi guutummaan isaa eegamuu qaba.

2.1.4. Haalota Barreessuun Akka Ulfaatu Taasisan

Hayyoonni ogummaa barreessuu irratti qorannoo adeemsisan afaan dhalootaatinis ta'e afaan lammaffaatiin namoota barreessanitti akka cimu ni ibsu. Bayrne (1988) akkaibsutti,barreessuun barreessuun namoota afaan dhalootaatiin barreessaniis ta'e afaan lammaffaan barreessanitti niulfaata jedha.Kana malees Misgaanuun (2011:83) Raimes wabeeffachuudhaan yoo ibsu, “sababni barattoonni hanqina ogummaa barreessuu qabaatan godhu ogummaa kanaaf shaakalli dhabuudha. Maddi ulfaatina barreessuu bakka sadiitti qoodama.” Isaanis: Rakkowwan xiinsammuu,rakkoowwan xiinqooqaafi rakkowwan hubannoo jedhamu.

2.1.4.1. Rakkowwan xiinsammuu

Yammuu barreessinu namni dubbisaa keenya ta'e waan nubira hinjirreef haala ittiin dogoggora keenya sirreessinu hinqabnu. Kanaafuu, dubbisaan keenya gaaffii sammuu isaa keessatti uumamuuf deebii atattamaa argachuu hindanda'u.

2.1.4.2. Rakkowwan xiinqooqaa

Ogummaa barreessuu keessatti waa'ee rakkowwan xiinqooqaa yammuu kaasnu, jecha irraa kaasee hanga barruu olaanaatti qindoominni nibarbaachisa. Kana malees barreeffamni keenya barbaachisa. Kanarraa kan hubannu yammuu barreessinu saffisaan kan barreessinu yoo ta'e dogoggorri hedduun akka nuquunnamuudha. Rabirraa (2009) yoo ibsu, 'barreessaan waa'ee waan barreessuu barbaadee filatee akka dubbisaan fakkii waan dubbisaa jiruu sammuu isaa keessatti argu gochuutu irraa eegama.' Kana jechuun dubbisaan tokko wanta barreeffame sana irratti hundaa'uudhaan ergaa namicha barreesse sanaa hubachuutu irra jira jechuudha. Ta'uu baannaan barreeffamni sun barreeffama ga'umsa qabuudha jechuun hin danda'a amu.

2.1.4.3. Rakkowwan Hubannoo

Barreessuun ogummawwan afaanii arfan keessaa kan xiqqoo itti fayyadamnuudha. Kana jechuun yeroo hundaa kan itti fayyadamnu muraasa. Sababni isaa haala irratti waan hundaa'uuf. Barreessuudhaaf qalamaafi waraqaa walsimsiisuudha. Yeroo tokko tokko immoo, wanti barreessuu barbaannu akka feenetti nuuf dhufuu dhiisuu danda'a. Elbow (2000) akka ibsetti, ulfaatina dandeettii barreessuuf ka'umsi isaa namootuma bira akka jirutti eera. Barreessuu kan baratamu qajeelfama keessa darbu qaba. Innis, mana barumsaatti haala barnoota idileetiin kan baratamuudha. Unki barreeffama tokkoo baratamuuf to'atamuu qaba. Barreessuun hojii ulfaataa kan ta'eef, rakkoo xinsammuu qofa osoo hintaane, rakkoo qabiyyee ykn waan jechuu barbaanne sana filachuuf yaadoleen harca'anii hafan hundi rakkoo barreessaa hundaati. Karaa biraatiin rakkoon dandeettii barreessuu daree barnootaa keessatti barattoota mudatan nijiru. Isaanis: Rakkoo filannoo jechootaa, seer-lugaa, qubeessuufi itti fayyadamni sirna tuqaaleefi kkfn akka armaan gadiitti dhihaatanii jiru.

- A. Filannoo jechootaa-barreeffama barreessinu keessatti filannoon jechootaa baay'ee murteessaadha. Sababni isaas, dubbisaafi dhaggeeffataa hawwachiisuufis ta'e fudhatama

argachuuf.Kanaaf,yeroo barreeffama barreessinu jechoota hinfilannu taanaan barreeffamni keenya fudhatama qabaachuu hindanda'u.

- B. Qubeessuu-yammuu barreessinu ergaa dabarsuubarbaannesanahindabarsu taanaanrakkoo keessanugalchuudanda'a.Kanaaf,yerooAfaanOromootiin barreessinu,laaffisuu,jabeessuu,dheeressuufi gabaabsuu dhamsagootaa jecha keessatti adda baasuun barbaachisaadha.
- C. Irra deddeebii jechootaa-kun kan ibsu jecha tokko irra deddeebi'uun dubbisaan keenya akka nuffu taasisa.Kana hambisuuf immoo jechoota walfakkaatan,maqaalee,walqabsiift-otaafi kkf fayyadamuun barreessuun barbaachisaadha.
- D.Sirna tuqaalee-barreessaan tokko yammuu barreessu,ofeeggannoodhaan sirna tuqaalee Iddoo barbaachisutti hinfayyadamu taanaan barreeffamni sun karaa barbaadameen ergaa dabarsuu dhiisuu danda'a.

2.2.Gufuwwan Dandeettii Barreessuu

Gufuwwan barreessuu keessatti nama mudatan hedduudha.Isaanis:Maatii gargaaruun irraa kan ka'e hanqinni mudachuu,dhiibbaa televijinii,muuxannoo muraasa mana barumsaan dura jiru,manneen kitaabaa kitaabilee gahaa hin qabne,mana barumsaa walitti fufiinsaan hordofuu dhabuu,hanqina ogummaa barsiisotaa guddisuufi hanqina hariiroo cimaa maatiifi mana barumsaa gidduu jiru.Kanneen armaan olitti tareeffaman keessaa gama Afaan Oromootiin warri mul'atan immoo

- . Jechoota barreessuu keessa jabeessuu,laaffisuu,dheeressuufi gabaabsuun jiraachuu. Barreeffamni nama tokkoo dubbifamuufi dhiisuun isaa keeyyataafi himarraa osoo hintaane jecharraa jalqaba.Kana jechuun dandeettii barreessuu gonfachuun sadarkaa jechaarraa ka'uu qaba jechuudha.
- Haala barsiisonni dandeettii kana ittiin barsiisan.

Rakkoowwan barreessuu keessatti barattoota mudatan keessaa inni guddaa wanti/matadureen irratti barreessan barsiisotaan filatamuu isaati. Kun immoo barsiisonni yeroo hundumaa waan barattoonni barreessan fuudhanii sirreessuu malee akka barattoonni ofii isaanii keessa deebi'anii dogoggora sirreeffatan hintaasisu.

- Barsiisonni akka barattoonni barreessuu shaakalaniif carraa kennuufii dhiisuu.Yaada kana Atkins (1998:85) yeroo ibsu,

"The reluctance of teachers to give students the freedom to express themselves in writing made the overall intellectual and academic progress of many students are slowed down."

Akkuma yaada oliirraa hubatamu, barsiisonni akka barattoonni barreeffamaan ofibsaniif carraa kennuufii dhiisuun akka dandeettiin waliigalaafi fooyya'insa barattoota isaanii gadi bu'u godha.

- Iaalcha barsiisan dandeettii kana barsiisuu irratti qabu. Kunis barsiisonni dandeettii kana barsiisuuf ilaalcha itti kennuu dhiisuun isaanii dandeettii barreessuu barattootaa gadi buusuuf sababoota jiran keessaa isa tokkoodha.

Hubannoo barattoonni dandeettii barreessuu irratti qaban. Rakkoo biroon barreessuu keessatti barattoota mudatan inni biroon hojiin barreessuu adeemsa yeroo dheeraa keessa darbu ta'uu isaa hubachuu dhabuu isaaniiti.

Iaalcha barattoonni dandeettii kana barachuu irratti qabaniifi shaakala isaan dandeettii kana barachuu keessatti taasisan. Barattoonni hedduun isaanii afaan wantoota bu'uura jireenya isaaniif yammuu dubbatan, dandeettii barreessuuf bakki isaan kennan gadi aanaadha. Keessattuu barattoonni dandeetti barreessuu kan itti fayyadaman mana barumsaa keessatti qofa.

- Deggersa maatii barattootaa. Kana jechuun barataan tokko dandeettii barreessuus haata'u, dandeettii biroo gonfachuuf, akkuma barsiisaan gahee qabu, gaheen maatii barataabaayyee murteessaadha. Barataan tokko maatii biraa deggersaafi hordoffii gahaa hinargatu yoo ta'e, dandeettii kanaafis ta'e barnoota kamiifiyyuu milkaa'ina gaarii argamsiisuu hindanda'u.
- Kaka'umsa barattootaa. Kaka'umsa barattootaa yammuu jennu, dandeettiwwan afaaniis haata'u, barnoota kamiinuu akka barataan milkaa'uuf wantootni hundumtuu yoo guutamaniif, barataan sun kaka'umsa (fedhii) gahaa hinqabu taanaan barataa sana milkeessuun hin dandaa'amu. Kanaaf fedhiin barataan qabu, dandeettii barreessuu gonfachuudhaaf isa nimurteessa jechuudha.
- . Barruuleen adda addaa barreessuu barsiisuu irratti deggersa kennan dhibu.

Walumaa galatti kanneen olitti tarreeffaman barattoonni akka isaan dandeettii barreessuu gadi aanaa qabaataniif sababoota bu'uura ta'aniidha.

2.3. Barreessuu Barsiisuu

Barreessuu barsiisuun qaama tokko qofaan kan raawwatu miti. Kallattiidhaanis alkallattiidhaan akka barattoonni dandeettii kana gonfataniif gumaacha gochuu kan qaban qaamota garaagaraatu

jiru.Isaanis:Barsiisota,maatii barataa,meeshaalee dandeettii barreessuu barsiisaniifi barataa mataa isaati.

2.3.1. Gahee Barsiisaa

Barsiisaan adeemsa barreessuu barsiisuu keessatti shoora guddaa qaba.Barattoonni adeemsa kana keessatti akka milka'an gochuuf barsiisaan sadarkaalee hunda keessatti hojii hojjetamuu qaban hojjechuu qaba.Sadarkaa barreessuun duraa keessatti barattoonni osoo barreessuu hin jalqabin hojiwwan sadarkaa kanatti hojjetaman akka hojjetan kakaasuu qaba. Barsiisaan ofii isaa waa'ee tooftaalee barreessuu ilaalchisee hubannoo gahaa qabaachuun barattoota isaa adeemsa barreessuu keessatti bal'inaan hirmaachisuu qaba .Misgaanuu (2011:77).Barattoonni barreessuu irratti muuxannoo hin qabne mata duree filachuun akkasumas kaayyoofi jamaa murteessuurratti nirakkatu.Yeroo kana barsiisaan mata durewwan fakkeenya ta'an daree keessatti fiduun barattoota shaakalchiisuu qaba.

Sadarkaa wixineessuu keessatti immoo barattoonni yeroo wixineessan unka barreeffamicha isaaniirratti hubannoo akka argatan barsiisaan gargaarsa kennuu qaba.Kunis barattoonni ofitti amanamummaan haala akkamiin barreessuu akka qaban ofmurteessanii akka wixineessan haala mijeessaaf.Kana malees barattoonni wanta ibsuu barbaadan kallattiin wixineessuu keessatti akka ibsan gargaaruu qaba.

Kana malees gulaaluu keessatti barattoonni barsiisaarraa gargaarsa nibarbaadu ta'a.Yeroo kana barsiisaan barattoonni maal hojjechuu akka qaban karaa agarsiisuutu irraa eegama.

Walumaa galatti adeemsa barreessuu barsiisuu keessatti barsiisaan karaa adda addaatiin barattoota gargaaruufi jajjabeessuun sadarkaa kanarratti akka milka'an gochuu danda'a.

2.3.2 Gahee Barataa

Adeemsa barreessuu barachuu keessatti barataan gahee hedduu qaba.Isaanis:Barataan barreessuun dura mata duree barreessuuf ofitti amanu filachuu qaba.Kana jechuun mata duree sana ilaalchisee yaada maddisiisuu danda'uu qaba jechuudha.Erga mata duree filaatee booda karoorsuudha.Kana jechuun qaphxiilee mataduree sana ilaallatan walitti sassaabbachuu qaba.Inni biroon barataan wixineessuu keessatti yaada qindaa'e ergaa guutuu akka dabarsuuf ofeeggannoon wixineessuudha.Adeemsa wixineessuu keessatti bakka gargaarsa barbaadutti

barsiisaa gaafatee barreessuu qaba.Kana malees gara dhumaatti barataan waan barreesse sirriifi sirrii ta'uu dhiisuu isaa ilaaluun ofsirreessuu qaba.

2.3.3. Gahee Meeshaa Deggersaa

Barreessuu barsiisuu keessatti gaheen meeshaa deggersaa barattoonni dubbisuun odeeffannoo waa'ee waan barreessuu barbaadanii irraa argachuuf gargaara.Akkasumas meeshaaleen deggersa barnootaa Afaan Oromoo barsiisuuf muuxannoofi barumsa walquunnamsiisuuf keessumattuu barattoonni qalbiidhaan akkasumas kaka'umsa gaariin barnoota akka baratan gochuuf gahee guddaa kan qabuudha.Kanaafuu jiraachuun meeshaalee deggersa barnootaa kaayyoo adeemsa baruufi barsiisuu caalmaatti galmaan gahuuf murteessaa ta'uu isaati.Kana malees,meeshaan deggersa barnootaa barnoota barataan jechaan baratu yookaan waan dhagahan tokko qabatamaadhaan ijaan arganii akka hordofan gargaara.

2.4. Tooftaalee Adeemsa Barreessuu

Barreeffama ga'umsa qabuufi sirrii ta'e si'a tokkotti barreessuun akka hin dandaa'amne hayyoonni hedduun ni ibsu.Kana jechuun barreeffama ga'umsa qabu tokko uumuuf adeemsa garaagaraa qabaachuu isaati.Kanaaf barsiisonni afaanii mana barumsaattis ta'e,yeroo biroo barattoonni dandeettii barreessuu akka gonfataniif jecha shaakala yeroodhaa yerootti akka adeemsisan deggersa gochuufiin barbaachisaadha.Misgaanuu (2011:79) yoo ibsu, “Dandeettii barreessuu barattootaa guddisuuf dalagaalee adda addaa sadarkaa garaagaraatti gargaaramuun barattoota shaakalchiisuun barbaachisaadha.” Kana jechuun kutaa tokko qofaa keessatti osoo hin taane,walitti fufiinsaan kutaa hunduma keessatti dandeettii barattootaa fooyyessuuf shaakala adda addaa akka isaan taasisan gochuun barbaachisaadha.

2.4.1. Barreessuun Dura (Prewritting)

Inni kun adeemsa dandeettii barreessuu keessaa isa duraa ta'ee yeroo karoorsuuti.Kana jechuun hojii barreessuu osoo hin eegalin dura wantoota raawwatamuu qaban jechuudha.Isaan keessaa mata duree filachuufi waa'ee mata duree sanaa odeeffannoo walitti qabachuudha.Sarkaa kana keessatti yaadni barreeffamu kan madduu qabuudha.Yaada kana ilaalchisee hayyuun Donoughfi Shaw (1993:187) yammuu ibsan, “Namni adeemsa barreessuu isa jalqabaa keessatti yaada isaa barreessuu yaala;itti aanseE duraa duuba isaa eeguun kan sirrii ta'e fudhachuun isa sirrii hin taane

haquu jechuudha.” Hojii barreessuu yammuu adeemsifnu waan tokko irratti yaada walduraa duubaan kaa'uun kan dandaa'amu odeeffannoo funaanuu, marii geggeessuufi yaada waliif hiruun hojii kana milkeessuun nidanda'ama. Haaluma kanaan mata duree keenya sanarratti hundaa'uun yaada tokkummaa, walta'insa, duraa duubaafisirrii ta'e barreessuun kan danda'amu. Yaadni mata duree keenya ilaalchisee kan maddu sadarkaa kana keessattiidha. Waa'ee mata duree barreessinuusanaa kan waa'ee isaa ilaalchisee barreeffamoota garaagaraa dubbisuufi sirrummaafi dogoggora isaa itti adda baasuu qabnus sadarkaa kana keessatti.

2.4.2. Yeroo Barreessuu (While writing)

Adeemsa (gulantaa) kana keessatti barattoonni adeemsa barreessuu duraa keessatti waan sammuu isaaniitiin yaada gabbifatan ofitti amanuudhaan walduraa duubaan barreeffamaan agarsiisan as keessatti. Bittingerfi warren biroo (1993) akka ibsanitti, sadarkaan yeroo barreessuu bakka itti barattoonni waan hubatan tokko haala gaarii ta'een barreessuuf itti yaadaniidha. Kana jechuun wantoota sadarkaa barreessuu duraa keessatti karoorsaniifi qindeessan hundumaa waraqaa irra ka'aniidha. Akka hayyuun Cooley (1992) ibsetti, “sadarkaa kanatti barattoonni yaada sammuu isaanii keessa jiru waraqaa irra kaa'uu malee dogoggoroota qubeessuu, sirna tuqaalee, qubguddeessa, jechoota filachuufi seerluga sirreessuuf baay'ee dhiphachuu hin qaban.” Walumaa galatti, gulantaa yeroo barreessuu kana keessatti barattoonni yaada tartiibaan ka'an walitti fiduun gara himaatti olguddisuudhaan, akkasumas hima gara keeyyataatti, keeyyata immoo gara barreeffama guutuutti ykn dubbisa tokkootti olguddisanii barreeffamaan kaa'u. Adeemsa yeroo barreessuu kana keessatti barattoonni waan duraan dagatanillee itti dabaluudhaan barreessuu ni danda'u. Kana malees, waanta keessaa hafuu qaba jedhan immoo hanbisanii barreessuu nidanda'u.

2.4.3. Barreessuun Booda (post writing)

Adeemsa barreessuu boodaa ykn gulantaa boodaa kana keessatti barattoonni yaada adeemsa barreessuu duraafi yeroo barreessuu keessa deebi'anii ilaaluudhaan hojii fooy'aa itti dalaganiidha. Adeemsa kana keessatti barattoonni jechoota hin barbaachifne haquu, himoota dogoggora qaban jijjiiruufi waan sirrachuu qaban sirreessuu nidanda'u. Kana kan raawwatan waan dabarsuu barbaadan sana ta'uufi ta'uu dhiisuu isaa hanga mirkaneeffatanittiidha. Kana malees walduraa duuba sirrii ta'een irra deebi'anii kaa'uu nidanda'u. Adeemsa barreessuu boodaa

kana keessatti barattoonni gaaffiwwan gaditti dhihaatan yoo ofgaafatan caalmaatti milkaa'u. Isaanis: Jechooti an fayyadame ergaa sirriitti dabarsumoo jijjiiruun qaba, hima jijjiiruun ykn fooy'essuun dura maalan jijjiira, maalittan jijjiira jechuu, Yaada koo sirriitti ibsuuf himaafi keeyyatni jiran walitti dhufeenya qabuufi Dubbisaan koo yaada koo sirriitti nihubataa Gaaffileen olii hundi deebii kan argatan taanaan barreeffamni sun barreeffama gaariifi milka'aa ta'uu danda'a

2. 5. Duubdeebii (Feedback)

Hojiin kamiyyuu qulqullinaan akka hojjetamuuf, dongoggoora xiqqeessuuf osoo dalagni sun qaama dhimmi isaa ilaalluuf hindhiyaatin duubdeebiin barbaachisaadha. Hiika kana Daawit (2003:9) qorannoo isaa keessatti Keh.C (1990:294) wabeeffachuun yoo ibsuu, "Duubdeebiin yaadaa fi gaffii dubbisaan waan barreessaan barreesse sana irratti kennuudha; isaas, akkaataa garaagaraan kenna; afaaniinis ta'ee barreeffamaan laachuu danda'a." Yaada hayyuu kanarraa kan hubatamu; barreeffama holooloos ta'ee kanneen biroo yemmuu barreessaan barreessee dhiyeessuu dubbisaan, barreeffama sana dubbisuu immoo ciminaafi hanqina isaa ilaalle yaada ykn gaaffii irratti dhiyeessuun duubdeebii kennu akka danda'uudha. Kunis yeroo bal'aa fudhata. Yaa ta'u malee, adeemsa barreessuu barattoota barsiisuu keessatti duubdeebiin baay'ee barbaachisaadha. Kun immoo, gama barsiisaanis ta'e gama biraatiin kennamu danda'a.

2.5.1. Barbaachisummaa Duubdeebii

Adeemsa baruufi barsiisuu keessatti dogoggorri uumamuun kan jiru yeroo ta'u, fooyya'insa isaaf immoo duubdeebiin barbaachisaadha. Barataan osoo duubdeebii hinargatin barumsa isaatiin eessa akka jiru beekuu hindanda'u. Wanta naannawwaa isaatti raawwateefi raawwachaa jiruu toachuufillee carraa hin argatu. Barattootaaf duubdeebii kennuun beekumsa argatan akka gabbifataniifi yeroo dheeraafis akka itti fayyadaman nigargaara.

Duubdeebiin barsiisotaaf hojii milkaa'ina itti gonfateefi kan itti milkaa'uu dadhabeef odeeffannoo ittiin argata. Dhimmi kun ammoo, barattoonni maalitti akka ga'umsaan fayyadaman, kutaa jiran keessaa kan irra caalaa isaaniitiif ammayyuu rakkisaa ta'e, akkasumas kan barsiisaa jiru keessaa barattoota baay'eetti kan cimaa jiru hubachuuf nigargaara.

2.5.2. Madda Duubdeebiin Irraa Kennamuu (source of feedback)

Maddi duubdeebii akka waliigalatti dubbisaafi dhageeffata ta'uunsaa beekamadha. Akka daree barnootaatti dubbisaan barsiisaa barreessaa mataa isaa, barattoota kutaa sanatti barreessaa faana barataaniifi hiriya isaa ta'uu danda'a. Daawit (2003:10), keh (1990) wabeeffachuun yoo ibsuu,"Wixinee barreessuu barattootaa irratti maddii duubdeebii qabxii ijoo sadii ka'a. Isaanis: duubdeebii hiriyaan kennamu (peer feedback), duubdeebii marii gareen kennamu (conference as feedback)fi duubdeebii barsiisaan yaada irratti kennuu (teacher's comments as feedback)." kan biroon mataa ofiin of sirreessuu duubdeebii ofii kennuudha.

2.5.2.1. Duubdeebii Hiriyaan Kennuu

Barsiisaa qofaan barreeffama barattootaa irratti duubdeebii kennuun gaha miti. Dhiyaannaa adeemsa barreessuu keessatti mala ittiin barattoota shaakalchiisan keessaa duubdeebiin isaa tokko ta'e, hiriyaan duubdeebii kennuun meeshaa barreessuu ittiin shaakalcisaan keessaa isa yeroo amma xiyyeeffannoo argachaa jiruudha. Duubdeebiin kallattii garaagaraan wanta hojii barreessuuf barbaachiisuu akka fedheetti kennuudha. Kunis, gochaawwan adda addaatiin dalagamaa. Innis duubdeebii hiriyaan hiriyaaf kennuu, hiriyaan gulaaluu, hiriyaan qeequufi hiriyaan madaaluu jechuun ibsa. Akka Daawit (2003:11) qorannoo isaa keessatti keh (1990:295) wabeeffachuun yagguu ibsan,"peer response is supposed to come earlier on in the writing process i.e after the first draft with comment on content."jedha. Yaada kanarraa kan hubatamuu adeemsa barreessuu keessatti wixinee jalqaba irraa qabiyyee kenname irratti yaadi ykn duubdeebiin akka kennamu ibsa. Dabalees, Misgaanuun (2011:18) hiriyaan duubdeebii kennuu ilaalchise akka armaan gaditti ibsa: Hiriyaan waliifi sirreessuu keessatti barattoonni hojii kennameef dhuunfaan eega hojjetanii booda dareetti fidanii barataan/ttuu tokko kansaa/ishee biroo sirreessaa/ssiti. Sirreeffamni akkasii kan hojiirraa ooluu danda'uu qajeelfamni ykn caaseffamni wanta murtaa'ee irratti xiyyeeffate barataa yoo kennameedha

2.5.2.2. Duubdeebii Barsiisaan Kennamuu

Hojii barreessuu barattoonni kutaa keessatti shaakalaan sororsuun gahee barsiisaa isa tokkodha. Akkaumas, duubdeebiin barsiisaan barreeffama barattootaa irratti kennuu dandeetti barreessuu gabbifachuu barattoota nirratti murteessaadha. Yaada kana deggeeruun Misgaanuun (2011:89-90) yoo ibsuu, "Barreeffamni barataaf haala tooftaa barbaachiisuun sakkatta'uun, sororsuun, madaaluun yaad-deebii kennuun ykn sirreessuun qaama dandeettii barreessuu keessatti isa

guddaadha.” Hojjiin duubdeebii akka barattoonni of sirreessaanii gara fuulduratti ciminaan itti fufaanii barreessuu danda’aniif isaan gargaara. Kanaaf, barattoonnis duubdeebii barsiisaan kenne fudhachuudhaan barreeffama isaanii sirreessanii ofitti amanamummaa akka horataniif qarqaraa.

2.5.2.3. Duubdeebii Gamtaan (gareen) Kennamuu(conference as feedback)

Gamtaan duubdeebii kennuun ammo barreeffama barataa tokko gamtaan ilaallanii yaada sammuu isaanii keessatti kallattii adda addaan burqee sana garaa tokkootti fidanii yaada cuunfaa barreeffamicha irratti kan kennaniidha. Innis, akka barataan sun ofii isaa gadantummaatti of hin ilaalleef hojii barreessuu isaa qulqullinaa akka qabatuuf gargaara. Darbees, yaada karaa garaagaraa dhufuu tumsaa waan argatuuf dogoggoorri gidduu jarreen barreeffama sana ilaallan gidduu hin ba’u. Hubees namoota adda addaarraa argame waan taheef dhabiinsaa dogoggooraatiif gaarummaa ni qabata. Dabalees, yaada barreessaa haalan gabbisuufis bu’uuraa qabeessa. Misgaanuun (2011:11) irratti yoo ibsuu,”waliin mariin tooftaa barattoonni kan irratti waliigaluu dadhabaan kallattiin (fuula fuulaatti) barsiisaa gaafachuu barsiisaanis hiika barattoonni waan barreessaanii kennaniif sakkatta’ee hubachuun carraa waliin haasa’uu kan keessatti argatudha.” Yaada kanarraa kan hubatamu barattoota haalan akka cimuuf kan gargaaruu ta’uu isaati.

2.6. Akkaataa Ogummaa Barreessuu Itti Gabbifatan

Ogummaa barreessuu gabbifachuun tooftaafi ifaajee guddaa barbaachisa. Ifaajeen kunis, mana barumsaa keessattis ta’e daree barnootaan alatti shaakala gochuun barbaachisaadha. Dabalees, yeroo dheeraa fudhachuun shaakaluunis murteessaadha. Kana malees, ogummaa barreessuu barattootaa akka gabbatuuf tooftaa barsiisaan fayyadamee barsiisuufi qajeelfamni kitaabni barataa kennu gahee guddaa taphata. Yaada kana ilaalchisuun, Indaashaw Pincas(1982:2) wabeeffachuun yoo ibsu: barreessuu yeroo barsiisnu kaayyoowwan gadii sadan guutuu qaba. Isaanis: barreessuu yeroo barsiifamu waantoota bal’aa kan barattootni haala jireenya naannoo isaaniifi muuxannoo jireenya isaanii waliin walqabatee irratti shaakala barreessuu taasisuu qabu. Itti dabalees,”wantootni shaakala barreessuu keessatti dhiyaatan kanneen tajaajila walquunnamtiif mijatoo ta’aniifi wantoota mudannoo guyyuu wajjin walqabate ta’uu qaba,” Indaashaw (2012:17)

2.7. Tooftaalee Barreessuu Shaakalchiisuu

Gochii tokko galma ga'iinsa akka argatuf tooftaan keessa darbamuuf malu jiraachuun barbaachisaadha. Barreessuun ogummaawwan afaanii keessaa barattoota afaan lammataa barataaniif haa turuu kanneen afaan tokkooffaa barataaniif iyyuu baay'ee rakkisaadha. Kanaafuu, gaheen barsiisaa barattoota gargaaruu fi qajeelchuu irratti gama adeemsa barreessuutiinis ta'e barreeffama qophaa'ee tokko akka hordofaan gochuun barbaachisadha. Yaada kanaan walqabate Misgaanuun (2011: 92-94) fi Raimes (1983:96) akka ibsanitti, "Tooftaan ogummaa barreessuu ittiin barsiisaan sadarkaa barnoota barattoota irra jiraani irratti hundaa'uun bakka saditti gooduun ibsu." Isaanis:

2.7.1. Barreeffama To'annoo

Barreeffamni to'annoo jalaa kun to'annoo barsiisaa jalatti kan taasifamuudha. Kanaafis, karaan dogoggorri barataan uumamu baay'ee dhiphaadha. Kana jechuun, barattoonni dogoggora irraa bilisa ta'anii dandeettii barreessuu isaanii akka shaakalan carraa kennuufiif jecha kan qophaa'uudha. (Misgaanu 2011:76). Gochaalee barreessuu as keessatti shaakalamu qabanis, barreeffama harka, qubeewwan galagalchu, qubeewwan walitti fiduu, jechootaa fi himoota sasalphoo ykn himoota keessoo barsiisuu dha. Akkasumas, gilgaalota kitaaba barataarra jiran akka garagalchan gochuufi dubbisuufin akka barreesan gochuun illee gochootuma barreeffama tooftaalee kanaan baratamuu qabaniidha.

2.7.2. Barreeffama Qajeelfamaa

Haalli barsiisuu kanaas, barattoota sadarkaa giddu galeessaatiif fayyada. Barsiisaanis tooftaa barreessuu kana filatus akkuma barattoonni dandeettiillee bu'uuraa kanneen akka himoota barreessuu erga beekanii boodaadha. Sana booda barattoonni to'annaa barreeffama guutummaan guututtii ta'u jala gar-tokkeen bu'anii gara bilisaan keeyyata fa'a barreessuutti ce'u jechuudha. "Barreeffama isa tokko irraa isa birootti ce'an gochuufi sirriitti barataniif gargaarsa fi gorsii yookiin qajeelfamni barsiisuun kennuutu jira." Brown, H.D. (2000:225)

2.7.3. Barreeffama Walabaa

Misgaanuun (2011:82) yoo ibsu, "Hojiin bilisaa yeroo duraa dogoggoraaf karaa bana, akkasumas, soroorsuuf rakkisaadha yaada jedhurraa kan ka'e, barattootaaf hinkennamu

ture.” Garuu yeroo ammaa, eega quunnamtiin baruufi barsiisuun hojiirra oolee kaasee barattoonni bilisaan dandeettii barreessuu isaanii akka shaakalan taasifamaa jira. Kun immoo barattoonni soda malee yaada isaanii burqisiisanii barreessuun dandeettii kana haala gaariin akka gabbifatan carraa kennaaf.

2.8. Madda Hanqina Barreessuu

Rakkoon dandeettii barreessuu barattootaa hanqinaalee adda addaa irraa madduu danda’a.

Misgaanuun (2011:86) yoo ibsu, “ Madda hanqinoota dandeettii barreessuu,

- Hanqina qulqullina yeroofi yeroo gahaa barattoonni maatii isaanii gargaaranii wajjin walqabata.
- Dhiibbaa sabaahimaalee (Televiijinii)
- Muuxannoo muraasa mana barumsaa dura jiru.
- Manni kitaabaa kitaabota gahaa dhabuu.
- Mana barumsaa walitti fufiinsaan hordofuu dhabuu.
- Hanqina hariiroo cimaa maatii barataafi mana barumsaa gidduu jiru.
- Maatiin rakkoolee akka walhiikuufi dhugaatii alkooliin jeeqamoo ta’an.”

2.9. Qorannowwan Walfakkii

Qorannowwan qorannoo kanaan walfakkaatanii kanaan dura hojjetaman keessaa inni tokko bara 2012 Kadir Bullootiin kan hojjetame yoota’u, matadureen qorannichaas ”Rakkoowwan keeyyata Afaan Oromootiin barreessuurratti barattoota kutaa 9^{ffaa} mudatan kan jedhu yoo ta’u, qorannichi mana barumsaa Dajjaasmaach Garasuu Dhukkii sadarkaa lammaffaatti geggeeffame. Kaayyoon qorannoo Kadir rakkowwan bu’uuraa keeyyata Afaan Oromootiin barreessuurratti barattoota kutaa 9^{ffaa} mudatan adda baasuudha. Kaayyoon qorannoo kanaa immoo xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} irratti dhiibbaa fidan qaaccessuu kan jedhu kun immoo jecha qubeessuu irraa hanga keeyyataafi barreeffama olaanootti, keessattuu jecharratti xiyyeeffachuun isaa adda isa godha. Qorannoo kana lamaan immoo kan adda isa godhu lamaan isaanii bakkewwan garaa garaatti adeemsifamuu isaaniiti.

Qorannoon walfakii lammaffaan bara 2007 Daani’eel Guddinaatiin kan geggeeffameedha. Xiinxala gahinsaafi hanqina barreeffama barattoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa}. Haala mana barumsaa Wadaraa. Kaayyoon qorannoo Daani’eel gahiinsaafi hanqina barreeffama barattoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} mana barumsaa Wadaraa xiinxalee adda baasuuf yoo ta’u, kaayyoon

qorannoo kanaa garuu taatewwan dandeettii barreessuu barattoo irratti dhiibbaa geesisan, keessattuu, sadardaa jechaatti kan xiyyeeffatu ta'ee kutaa 10^{ffaa} mana barumsaa Biiftuu Aayiraatti kan adeemsifameedha.

Qorannoon walfakkii inni sadaffaan bara 2013 Abdusalaam Abbaa Oliitiin kan geggeeffameedha. Matadureen qorannoo kanaa “Dandeettii barruu guutuu barreessuu barattoota muummee Afaan Oromoofi Ogbarruu:Haala yuunivarsitii Wallaggaa keessaa kan jedhu yoo ta'u,barattoota muummee Afaan Oromoo waggaa 1^{ffaa} irratti geggeeffame.Kaayyoon qorannoo kanaa rakkowwan bu'uura barruu guutuu Afaan Oromootiin barreessuurratti barattoota yuunivarsiitii waggaa 1^{ffaa} mudatan addaan baasuudha.Kaayyoon qorannoo kanaa immoo taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan keessattuu sadarkaa jechaatti,haala qabatamaa mana barumsaa Biiftuu Aayiraa kan ilaallatuudha.Qorannowwan kana lameen kan adda isaan taasisu bakka adda addaafi kutaa adda addaa irratti hojjetamuu isaati.

Qorannoo walfakkii inni arfaffaan bara 2008/2016 Siisaay Siyyumiin kan adeemsifameedha.Matadureen qorannoo kanaas Xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffa} keessatti sababa ta'an yammuu ta'u, kaayyoon isaas xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti dhiibbaa fidan addaan baasuun qaaccessuudha.Qorannoo kun garuu sababoota dandeettii barreessuu irratti dhiibbaa fidan qofa osoo hin taane madda sababoota kanaa adda baasuun qaaccessuudha.Kana malees kan adda isaan goodhu haala kutaa garaagaraafi bakka garaagaraatti adeemsifamuu isaaniiti.

Boqonnaa Sadii :Saxaxaafi Mala Qorannichaa

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Qorannoon kun waantota dandeettii barreessuu barattoota irratti dhiibbaa geesisan qaaccessuu kan xiyyeeffateedha.Saxaxa ilaalchisee Addunyaan (2011 :63) hayyoota Cohen,Manion and Morrison (2005:73) wabeeffachuun yoo ibsu, “Research design is governed by the nation fitness or purpose.The purpose of research determine the methodology and design of research.”jechuun ibsa.Yaada kanarraa kan hubatamu,saxaxni qorannoo tokkoo kaayyowwan qorannichaatiin murta’a.Kana jechuun axaxni sun kaayyowwan qoratichaa bu’uureffata jechuudha.

3.2. Mala Qorannichaa

Gosti qorannoo kanaa makaadha.(akkamtaafi hammamtaa)fayyadame jechuudha.Sababni isaas, qoratichi kaayyoo barbaade sana bira ga’uuf gosa qorannoo kanaatti yoon fayyadame bu’a qabeessa ta’a jedhee waan amaneef.Kana jechuun gosa qorannoo tokkootti fayyadamuurra gosa lamatti yoo fayyadamne irra caalmaa rakkicha gadi fageenyaan qoratanii furmaata kaa’uuf barbaachisa.(Creswell,2009),kanarraa wanti hubatamu qorannoon kun hammamtaa(lakkoobsaa)fi akkamtaa (ibsaan) fayyadamee taatewwan dandeettii barreessuu barattoota mana barumsaa Biiftuu Aayiraa kutaa 10^{ffaa} qaaccessuuf adeemsifameedha.Qorannoo kana keessatti dursa lakkoobsaan yammuu kaa’u,isa lakkoobsaan ka’ame sanaaf immoo ibsa sirrii kenna.Kana jechuun dursa hammamtaan itti aansuun akkamtaan ibsamee jira jechuudha.

3.3. Madda Ragaalee

Qorannoo kanakeessatti qoratichi madda ragaalee karaa lamaan fayyadameera.Isaanis inni tokkoffaan barsiisotaafi barattoota mana barumsichaa irraa odeeffannoo fudhachuu,inni lammaffaan immoo qoratichi akka madda ragaatti kan fudhate dandeettii afaanii arfan ilaalchisuun kitaaba barataa kutaa 10^{ffaa} sakatta’uudha.Haaluma kanaan qorannoon kun kan adeemsifame Godina Wallagga Lixaatti mana barumsaa Biiftuu Aayiraa kutaa 10^{ffaa} irratti bara 2010 keessa kan adeemsifameedha.Tooftaalee ykn meeshaalee funaansa ragaalee qoratichi fayyadame akka kanaa gadiitti dhihaatanii ifa ta’anii jiru.

3.4. Meeshaa Funaansa Ragaalee

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti qoratichi ragaalee sirriifi qabatamoo ta'an argachuudhaaf ragaalee kan ittiin funaannatu tooftaalee garaagaraa fayyadamee jira. Isaanis :Bargaaffii Afgaaffii, Daawwannaa kutaa keessaafi kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} sakatta'uudha. Tooftaaleen kunneenis akka kanaa gadiitti tarreeffamanii jiru.

3.4.1. Bargaaffii

Kaayyoon Qorannoo kana taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti gama Afaan Oromootiin dhiibbaa geesisan adda baasuuf mana barumsaa Biiftuu Aayiraa kutaa 10^{ffaa} irratti kan adeemsifameedha. Kana adeemsisuuf immoo, odeeffannoon barbaachisaadha. Odeeffannoon kunis karaan ittiin argamu inni tokko bargaaffiidha. Kunis, gaaffii bifa barreeffamaatiin qaamolee qoratichi odeeffannoo naaf kennu jedhee itti amaneef kan raabsamuudha. Tooftaalee ragaan ittiin funaanamu keessaa isa baay'ee bu'a qabeessa ta'eedha. Bu'a qabeessa kan isa taasisus humnaafi yeroo waan qusatuufi. Kana malees bargaaffiin raga sirrii argachuuf filatamaadha. Odeeffannoo warra kennan kanneen hundaafuu gaaffiin dhihaatu walqixaafi kan walfakkaatu ta'uu qaba. Tooftaa funaansa ragaalee kana keessatti qoratichaafi odeeffannitoota gidduutti waliin dubbiin hin barbaachisu. Odeeffannitoonni bilisa ta'uun yaada barbaadan kennuu danda'u. Ragaa gahaa argachuuf immoo qoratichi gaaffii fudhatama qabuufi ifaa ta'e dhiheesseefii jira.

Qorannoo kana keessatti gaaffileen bargaaffiidhaaf qopha'an gosa sadii. Isaani: gaaffilee cufaa (close-ended items), gaaffilee banaa (open ended items) fi gaaffilee walmakaa (mixed items).

Gaaffileen cufaa jedhaman odeeffannitoonni waan barbaadan jechuu hin danda'an. Sababni isaa qoratichi karra cufuudhaan filannoo dhiheesseefi keessaa akka filatan godhee jira. Kana jechuun filannoo barsiisaan kanneen ala deebii biro kennuu hindanda'an jechuudha.

Gaaffileen banaa ta'an ammo faallaa kanaati. Warreen odeeffannoo kennan bilisa ta'aanii deebii isaanii daangaa malee laacuu danda'u. Kana jechuun waan beeku hunda kennuudhaaf qaamni isa daangessu hinjiru jechuudha.

Gaaffilee walmakaan gaaffii cufaafi banaa kan ofkeessaa qabuudha. Qoratichi gaaffii dhiheesseefii isa booda filannoo itti aansa. Yaada dabalataa ykn sababa deebii sana filateef odeeffannitoonni akka deebisaniif banaa godhee kan hafuudha.

3.4.2. Afgaaffii

Qorannoo tokko adeemsisuu keessatti tooftaa ykn meeshaan ittiin ragaalee funaannatan inni biroon afgaaffiidha. Malli kunis odeeffannoo sassaabbachuuf malleen warra kaanirra faayidaa guddaa qaba. Sababni isaa akka bargaaffii odeeffkennitiitaafi qoratichi walbiratti argamuu dhiisuu hin danda'an. Qoratichi waan gaafachuu barbaade bilisa ta'ee gaafatee ragaalee sirrii ta'an kallattiidhaan kan argatuudha. Kana jechuun, qoratichiifi odeef kennitoonni (informant) fuulleetti walarguun odeeffannoo kan waliif kennaniidha. Yeroo afgaaffiidhaan odeeffannoon funaanamu isa inni afaaniin dubbatu caalaa sochii odeeffkennitootaa irraa odeeffannoo dabalataa argachuu nidandeenya. Tooftaa funaansa ragaalee kana keessatti yeroo tokko tokko deebii kennuudhaaf ofqusachuu danda'u. Yeroo kana qorataan kaayyoo isaa sirriitti ifa gochuudhaan akka iftoominaan deebii kennan taasisuu danda'uu qaba.

3.4.3. Qormaata

Rakkoolee dandeettii barreessuu baratto Afaan Oromoo xiinxalee adda baasuuf, qoratichi meeshaalee ragaan ittiin funaanamu keessaa qormaatatti fayyadameera. Dhimma kana ilaalchisee, Dastaan (2013:124), "Qormaatni haala walfakkaatuun qophaa'ee amala, dandeettii barattootaa ilaalchisee odeeffannoo funaannachuu yoo barbaanne kan itti fayyadamnuudha." Yaada kanarraa kan hubatamu, qormaata jechuun gaaffii murtaa'e odeeffkennitootaaf qopheessuun warra qormaata fudhatan sana firii isaan fidan irratti hundoofnee gahumsa isaanii ilaaluun sadarkaa maaliirra akka jiran madaaluun odeeffannoo barbaachisu sassaabbachuun nidandaa'ama. Kanaaf qoratichi dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo xiinxalee madaaluuf, hanqina isaan Afaan Oromootiin barreessuu irratti qaban adda baasuun mata duree "Faayidaa Bosonaa" jedhu kennuufiin keeyyata tokko akka barreessan godheera. Sababa qorataan kun keeyyata barreessisiisuu filateef, sirni tuqaalee, qubguddeessi, guutuu ta'uu, walsimannaa mathimaafi gochima akkasumas, dheeressuufi gabaabsuun achi keessatti waan argamaniifiidha. Barattoonni qormaata akka fudhataniif barattoota 20 qofa. Sababni isaas, barreeffama barattoota dedduu tokko tokkoon xiinxaluun yeroo baay'ee waan fudhatuuf warri kun kanneen hafan bakka naaf bu'u jedheeti, kan qoratichi isaan kana qofa fudhateef.

3.4.4. Daawwannaa Kutaa Keessaa

Adeemsa baruufi barsiisuu keessatti gochoonni barataafi barsiisaan dareetti raawwatan nimul'atu. Mala kana keessatti qoratichi iddoo qorannicha itti geggeessu sanatti yeroo yeroodhaan argamee qaama qorannicha waliin geggeessu sana hordofa. Warri qorannoon irratti geggeeffamu sun kaayyoo qoratichaa beekani beekuu baatanis sochii barattoonni kutaa keessatti raawwatan sirriitti ilaaluufi dhaggeeffachuudhaan raga funaannatee jira. Mala kanaanis odeeffannoo qabatamaafi deebiin funaanameera. Yeroo kutaa seenes qoratichi yaadannoo dhuunfaa qabachuun qulqulleeffateera. Daawwannaan adeemsifames barsiisaan mala keeyyata Afaan Oromoo barreessuu barsiisuufi barachuu irratti gufuu ta'an maal akka ta'an ibsuu irratti seeraan hin fayyadamne. Haala daawwannaa kutaa keessaa Dastaan (2013) yoo ibsu, mala odeeffannoon ittiin funaanamu keessaa isa tokkoodha. Qoratichis iddoo qorannoo itti geggeessuu sanaatti yeroo yeroodhaan argamee qaama qorannicha irratti geggeessu sana hordofeera. Warri qorannoon wajjin geggeeffamu sun kaayyoo qoratichaa beekanis beekuu baatanis, qoratichi waan isaan dalaganfi sochii isaanii sirriitti ilaaluuniifi dhaggeeffachuun galmeeffatee raga barbaade argateera. Kana malees sirriitti raga qulqulluu argachuuf irra deddeebi'uun qoratichi gaaffii gaafateera. Gaaffiin kunis, barsiisota Afaan Oromoo mana barumsaa Biiftuu Aayiraa keessaa barsiisan lamaaf kan dhihaate yammuu ta'u, ragaan gaaffii barsiisotaa irraa argame kana irratti hundaa'uun taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan kanneen adda baasuuf qoratichi xiinxala geggeesse mala akkamtaa fayyadamuun addeessee jira.

Kana malees qoratichi daawwannaa kutaa keessaa yammuu adeemsisetti, adeemsa baruufi barsiisuu keessatti hojiin barattootaa gama barreessuutiin maal akka fakkaatu hordofuudhaan qabxiwwan barbaachisan argachuu danda'eera. Daawwannaa kana adeemsisuu keessatti qaphxiileen hordoffii (check list) qopheessuudhaan barattoonni qaphxiilee sana keessaa kam irratti cimina akka qaban kam irratti immoo hir'ina akka qaban adda baasuudhaan kan adeemsifameedha.

3.4.5. Sakatta'a Kitaabaa Afaan Oromoo Kutaa 10^{ffaa}

Sakatta'insi kitaaba barataa kun qorannoo adeemsisuu keessatti odeeffannicha qabatamaa taasisuuf nigargaara. Haaluma kanaan, kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} bara 2005 Biiroo Barnoota Oromiyaatiin maxxanfame faca'insi dandeettiwwan afaanii arfan keessaa hojiwwan barreessuu shaakalchiisan keessa deemee sakatta'uun qorannoo kana adeemsisuuf

ragaan walitti qabameera. Inni kun tilmaamaan osoo hin taane, qabatamaadhaan wanti kitaabicharra jiru lafa kan ka'ameedha. Malli kun qoratichaan kan filatameefis odeeffannoo qulqulluufi ifaadha jedhee qoratichi kan lafa kaa'eedha.

3.5. Mala Iddattoo

Iddattoo jechuun adeemsa hawaasa tokko keessaa odeeffannoo argachuudhaaf namoota ykn qaamota hawaasa sanaa fudhatanii itti fayyadamaniidha. Qorannoo geggeessuudhaaf yammuu kaanu mataduree filachuu, barruu sakatta'uu dabalatee kayyoo qorannuuf qabaachuun akkuma jiru, eenyurratti kan jedhus gaaffii laayyoo miti. Gaaffiin kun immoo naannawaa qorannicha irratti geggeessinufi naannawaa sana keessatti kan irratti daangofnu, iddattoo keenya akka murteessinuuf karaa kenna, Dastaa (2013). Haaluma kanaan, qorataan kun qorannoo isaa kana manneen barnootaa kanneen godina Wallagga Lixaa keessa jiran hunda irratti utuu adeemsisee gaarii ta'ee utuu jiruu baasii guddaafi yeroo dheeraa waan fudhatuuf, mana barumsaa Biiftuu Aayiraa kutaa 10^{ffaa} qofa irratti kan adeemsise yammuu ta'u, qorannoo kanas mala iddattoo isa kamiitti akka fayyadameefi maaliif akka fayyadame kanaa gaditti kaa'ee jira.

3.5.1. Iddattoo Mana Barumsaafi Kutaa

Godina Wallagga Lixaa aanaa Aayiraa keessa manneen barnootaa sadarkaa 2^{ffaa} (9-10) lamatu jiru. Kana lamaan keessaa manni barumsaa Biiftuu Aayiraa kan filatame mala iddattoo miticarraa keessaa iddattoo akkayyoodhaani. Qorataan kun manneen barnootaa lamaan keessaa kan Biiftuu Aayiraa filateef, mana barumsaa mootummaa waan ta'eef. Kana malees, barattoota baadiyaafi magaalaa ofkeessatti waan hammatuuf. Manni barumsaa inni biroon Laaloo Aayiraati. Manni barumsaa kun mitimootummaadha. Kana malees, barattoonni achi keessatti baratan harka sadii ol ijoollee magaalaa. Sababni isaa baasii guddaa waan qabuuf ijoolleen baadiyaa baayinaan achitti hin baratan. Kanaaf qoratichi mana barumsaa kana keessatti barataa walmakaa, jechuun barattoota baadiyaafi magaalaa achi keessatti sirriitti waan argatuufi. Kana malees, qoratichi kutaa 10^{ffaa} qofa kan filateef, yeroo dheeraa kutaa kana Afaan Oromoo barsiisaa waan tureef odeeffannoofi ragaa gahaa nana argadha jedheeti. Qorataan kun kutaa kana kan filateef inni biroon taatewwan dandeettii barreessuu barattoota irratti dhiibbaa geesisan jiraachuu mala jedhee waan tilmaamaa tureefi. Kanaafuu rakkoon dandeettii barreessuu kanaan walqabatu kanaaf xiinxalee furmaata kaa'uufi.

3.4.2. Iddattoo Barattootaa

Qorannoo kana keessatti,barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa keessatti argaman warra iddattoo fudhatamaniidha.Kuni mala iddattoo carraa keessaa mala carraa tasaatti fayyadamuudhaan adeemsa qorannoo kanaa gara fuulduraatti barattoota qooda fudhatan addaan baasuuf dursa baayina waliigala isaanii akka iddattootti fudhatameera.Haaluma kanaan Dastaan (2013) yoo ibsu,”Malli carraa tasaa hirmaattota hunda carraa isaan qaban walqixxeedha” jedha.Barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa keessatti baratan dhiira 185 dhalaa 101 waliigalatti baayinni isaanii 286 yoo ta’an,barattoonni kunneen daree 5 keessatti rabsamanii barachaa jiru.Ragaan barattootaa kun qaama ilaallaturraa erga argamee booda adeemsa iddattoo oliin kan filatame.Akka walii galaatti,mana barumsaa kana keessaa barattoota harka sadii keessaa harki tokko kan filatamaniif,barattoota warreen hafan bakka bu’uu nidanda’u, jedhee waan yaadeefi.Berg (2001) akka ibsutti,”Malli kamuu yoo filatamu bakka bu’aa kanneen qorannichi ilaallatuuf ta’uu qaba.Bakka bu’aa ta’uuf immoo iddattoon filatame tokko %33 ta’uu qaba.”jedha.Adeemsa qorannoo kanaa keessatti qoratichi barattoota inni iddattoo fudhate waliigala barattoota 286 keessaa dhiira 62 dhaa 34 ,waliigatti barattoota 96 jechuudha.Qoratichi barattoota kanneen adda baafate,mala lootorii fayyadamuudhaan barattoota daree tokko keessaa barattoota 19 filatee jira.Barattoota filataman hundaafuu gaaffilee naafdeebisu jedhee tilmaame qoratichi dhiheesseeraaf.Haaluma kanaan dandeettii barreessuu qofa irrattimmoo barattootuma kanneen olitti eeraman keessaa dhiira 12 dhalaa 8 filachuu danda’eera.Sababni barattooni kunneen qofti fudhatamaniif,qoratichi hojii idileesaa waliin qorannoo kana waan adeemsisuuf,yeroo gabaabaa keessatti barreeffama barattoota hamma kanaa xiinxaluun waan hindanda’amneef warra hafan bakka naaf bu’u jedhee carraa lootoriitiin keessaa fudhateera.

3.5.2. Iddattoo Barsiisotaa

Qorannoo kana adeemsisuuf akka madda ragaatti kan fudhataman kan biroon mana barumsaa Biiftuu Aayiraa keessaa barsiisota Afaan Oromoo barsiisan lamadha.Tooftaan barsiisonni kun itti fudhatamanis mala ramaddii miti carraadha.Yaada kana Sisaay,Berg (2001) wabeeffachuun yoo ibsitu,iddattoon kun qorataan tokko beekumsa dhimma qorannoon adeemsifamuuf sanarratti qaburraa ka’ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda’u murteessuudha.Kanaaf qoratichi

mana barumsaa sana keessaa kan Afaan Oromoo barsiisan lama qofa waan ta'aniif akkuma jiranitti lamaan isaanii fudhateera.

3.6. Malleen Qaaccessa Ragaalee

Odeeffannoo qaaccessuu yaada odeeffennitootarraa (information informants) afgaaffii, bargaaffii, qormaata, sakatta'a kitaaba barataa, akkasumas daawwannaadhaan argame haala qabatamaa rakkina mul'ateetiin walitti fidanii dhiheessuudha. Kanas Wikipedian yoo ibsu, "Data analysis is a process of gathering, modeling, and transforming data with the goal of highlighting useful information, suggesting conclusions, and supporting decision making." Akka yaada kanaatti odeeffannoo ibsuun adeemsa. Adeemsa odeeffannoo funaaname tokko kaayyoo qorannichaarratti hunda'anii yaada itti kennan, adeemsa kallattii argannootti nama qajeelchu, adeemsa murtii tokkorraan nama ga'uudha. Odeeffannoo hiikuun gosoota odeeffannoo irratti hundaa'ee kallattii garaagaraa qabaachuu danda'a. Haaluma kanaan malli raga qaaccessuufi hiikuu odeeffannoo mataduree kanarratti argame ittiin adeemsifame mala ammamtaafi akkamtaati. Malli hammamtaa odeeffannoo argame sana lakkoofsaan eeruudha. Kunis, bifa gabateen kaa'uun kan geggeeffamu yammuu ta'u, malli akkamtaa immoo odeeffannoo argame sana jechootaan ibsuudha. Kana malees, odeeffannoo hammamtaan gabatee keessatti dhihaate jechootatti fayyadamuun ibsuudha. Haaluma kanaan qoratichi odeeffannoo gabateen dhihaates isa gabateen dhihaate jechaan ibsee jira. Qoratichi mala kana lamaan kan filateef, qorannicha caalmaatti ifaafi qabatamaa akka ta'uuf jedheeti. Haaluma kanaan malleen lamaanuu boqonnaa itti aanu keessatti dhihaatanii jiru.

Boqonnaa Afur: Xiinxalaafi ibsa ragaalee

Kaayyoon qorannoo kanaa taatewwan dandeettii barreessuu barattoota kutaa 10^{ffaa} irratti dhiibbaa geesisan mana barumsaa Biiftuu Aayiraa qofa xiyyeeffachuudhaan qaacceffamee ibsa isaa waliin boqonnaa kana jalatti dhihaatee jira. Haaluma kanaan odeeffannoon barattoota, barsiisotaa, qormaata ,sakatta'a kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10ffaa fi daawwannaa (observation) irraa argame (sassaabame) qaacceffamee ibsa barbaachisu waliin ka'ame jira. kunis, taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan jiraachuu isaa caalmaatti kan ibsuudha.

4.1. Xiinxala Ragaa Barattootaafi Barsiisotaa

As jalatti ragaaleen meeshaa funaansa ragaalee adda addaa kanneen akka afgaaaffii, bargaaffii, daawwannaa kutaa barnootaa, qormaatafi sakatta'a kitaaba bararaa Afaan Oromoo fayyadamuudhaan walitti funaanaman bifa qinda'aa ta'een, duraa duuba isaa eeggatee lakkoofsa, dhibbeentaafi ibsa isaa waliin dhihaatee jira.

4.2.1. Gabatee Dogoggora Barreessuu Barattootaa

Gabateen gadii kun barattoonni yammuu barreessan dogoggora barreessuufi dhiisuu isaanii adda baafachuudhaaf gaaffiin barattootaaf dhihaate kan keessatti qaacceffameedha.

Lakk	Gaaffii	Safartuu							
1	Yammuu barreessitu dogoggora ni uumtaa?	A		B		C		I	
		Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%
		60	62.5	20	20.8	16	16.7	96	100

Hub.A=eeyyee B=darbeedarbee C=lakki I=ida'ama

Gabatee 4.2.1 Gaaffii lammaffaa irratti akkuma argamu yammuu barreessinu dogoggora ni uumna kan jedhan barattoota 60 (% 62.5).Kana malees,barattoonni 20 (% 20.8) yammuu barreessinu darbeedarbee dogoggora ni uumna jedhan.Barattoonni 16 (%16.7) immoo yammuu barreessinu hin dogoggoru jedhanii deebisan.Yaaduma kanaan kan wal qabatu afgaaffii barsiisota mana barumsichaa keessaa Afaan Oromoo barsiisan lamaaf dhihaatteraa kan hubatamu, barattoonni harki caalaan isaani akka dogoggoraniidha kan dubbatan.Sababa dogoggora isaanii kanas,barsiisonni kunneen yammuu himan sadarkaadhuma gadiitii rakkoodhuma kana waliin kandhufaniidha, barattoonni mana barumsichaa.Qoratichis kana mirkanneeffachuuf mata duree tokko kennuufiidhaan keeyyata tokko akka barreessan gohee jira.Haaluma kanaan kan qoratichi irratti xiyyeeffate,sirna tuqaalee,jabeessuufi laaffisuu,dheeressuufi gabaabsuu,walsimannaa mathimaafi anthimaa,akkasumas qubeessuu irrattiidha. Barattoonni harki caalu qaphxiilee olitti eeraman ilaalchisee ga'umsa akka hin qabneedha kan qoratichi adda baafate.

Walumaa galatti mana bararumsaa Biiftuu Aayiraa sadarkaa 2^{ffaa} keessatti barattoonni muraasni yammuu barreessan darbanii darbanii kan dogoggoran yammuu ta'an, barattoonni harki caalaan garuu,yammuu barreessan akka dogoggoraniidha kan hubatamu.

4.2.2. Gabatee Gosa Dogoggora Barattoonni Uumuu

Barattoonni yammuu barreessan waan hunduumaa dogoggoru osoo hin taane, wantoota muraasa dogoggoru. Kanaaf hojii barreessuu barattootaa keessatti dogoggorri mul'atan maalfa'i kan jedhu gabatee gadii keessatti dhihaatee jira.

Lak	Gaaffii	Safartuu									
2	Yammuu barreessitu dogoggora akkamii uumta?	A		B		C		D		I	
		Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%
		15	16	25	26	40	42	16	16	96	100

Hub.A=Qubeessuu B=Sirna tuqaalee C=Lamaan isaa D=Ida'ama

Gabatee 4.2.2. gaaffii 3^{ffaa} irratti akkuma arginu barattoonni 15 (% 16) yammuu barreessinu qubeessuu dogoggorra jedhanii jiru. Barattoonni 25 (% 26) adeemsa barreessuu keessatti sirna tuqaalee dogoggorra jedhanii jiru. Akkuma kana barattoonni 40 (% 42) immoo yammuu yammuu barreessinu qubeessuufi sirna tuqaalee dogoggorra jedhan. Haaluma walfakkaatuun barattoonni 16 (%16) garuu yammuu barreessan akka hin dogoggorreedha kan yaada isaanii ibsan. Walumaa galatti barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa kutaa 10^{ffaa} harki caalaan yammuu barreessan dogoggora qubeessuufi sirna tuqaalee akka uumaniidha gabatee oliirraa kan hubachuun danda'amu. Kun immoo kan nutti mul'isu barattoonni ogummaa barreessuu kanaaf xiyyeeffannoo kennuu dhiisuu isaaniiti. Barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa dandeettii barreessuu kana gonfachuuf xiyyeeffannoo kennaa kan hin jirre ta'uu isaanii hubachuun nidanda'ama. Kunis, afaanicha ni beekna jedhanii kan dhiba'an ta'uu isaanii odeeffannoo afgaaffiidhaan funaanamerraa adda baasuun danda'amee jira.

4.2.3. Gabatee madda dogoggora barattootaa

Dogoggorri tokko yammuu barreessuu barattootaa keessatti mudatu madda qaba. Dogoggora barattootaa kanammoo gadi xiqqeessuudhaaf madda isaa bira gahuun murteessaadha. Kanaaf, Maddi dogoggora barattootaa maal akka ta'e gabatee gadii keessatti qaaceffamee jira.

Lakk	Gaaffii	Safartuu							
3	Maddi dogoggora kee maali?	A		B		C		I	
		Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%
		20	21	26	27	50	52	96	100

Hub. A=waan cimuuf B=dhibaa'ummaa C=kutaa gadiitti shaakala waan hin qabneef I=Ida'ama

Gabatee 4.2.3.gaaffii 3^{ffaa} irratti akkuma arginu barattoonni 50 (% 52) maddi dogoggora barreessuu isaanii kutaa gadiitti waan sirritti hin shaakaleef ta'uu isaanii ibsanii jiru. Barattoonni 26 (% 27) maddi dogoggora barreessuu keenyaa dhibaa'ummaadha jedhanii jiru. Barattoonni 20 (% 21) ammoo maddi dogoggora barreessuu keenyaa dandeettiin barreessuu waan cimuuf jedhanii jiru.

Walumaa galatti, barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa sad.2^{ffaa} maddi dogoggora barreessuu isaanii irra caalmaa barattoonni kutaa gadi aanaatti shaakala dandeettii barreessuu akka hin qabneedha. Kana malees, maddi dogoggora barreessuu isaanii dhibaa'ummaa, akkasumas dandeettiin barreessuu dandeettiwwan afaanii jiran keessaa isa cimaa ta'uu isaa hubachuun nidanda'ama. Waa'ee dhibaa'ummaa barattootaa kana barsiisonni gaaffiin afaanii dhihaateef deebii yammuu kennan barattoonni mana barumsaa kanaa afaanichaa ni beekna jechuun kanka'e xiyyeeffannoon isaanii gadi bu'aa ta'uu isaadha kan isaan jedhan. Kana malees, barattoonni kutaa gadiitii yammuu dhufan shaakala barreessuu gahaa akka hin qabne barsiisonni kunneen kan ibsan. Sadarkaa dhuma sanatti immoo dandeettii isaanii kana fooyyessuudhaaf tattaaffii hintaasifnee jedhamee gaaffii dhihaateef deebii yammuu kennan, tattaaffii nitaasifna garuu, waa'ee sirna tuqaalee eeguu, laaffisuufi jabeessuu, dheeressuufi gabaabsuu, walsimannaa mathimaafi anthimaa kanneen kana fakkaatan akka dogoggoraatti hinilaalan. Ilaalchi isaanii kun immoo jijjiirama barbaachisu fiduudhaaf gufuudha.

4.2.4 Gabatee barattoonni yaada isaanii barreeffamaan ibsachuu

Barreeffamaan yaada isaa ibsachuu kan danda’u nama barreessuu danda’u qofa akka ta’e beekamaadha. Kanaaf, barattoonni yaada isaanii barreeffamaan hammam ibsachuu danda’u kan jedhu akka gadiitti qaaceffamee jira.

Lakk	Gaaffii	Safartuu					
4	Yaada tokko barreeffamaan ibsuuf	A		B		I	
		Lak	%	Lak	%	Lak	%
		16	17	80	83	96	100

Hub. A :sitti salphata B: sitti ulfaata I: Ida’ama

Gabatee 4.2.4. irratti barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa 16 (% 17) yaada tokko barreeffamaan ibsachuun kan itti salphatu yammuu ta’u, barattoonni 80 (% 83) yaada tokko barreeffamaan ibsuun kan itti cimu ta’uu isaaniiti. Gabatee kanarra kan nuti hubannu, mana barumsaa Biiftuu Aayiraa keessatti barattoonni baratan harki caalaan isaanii barreeffamaan yaada tokko ibsuu akka hin dandeenye taatewwan tokko tokko akka jiran nutti mul’isa. Gaaffiidhuma kana jalatti sababa isaanitti cimeef barreeffamaan yammuu ibsan dandeettiwwan afaanii warra kaan (dhaggeeffachuu, dubbachuu) osoo mana barumsaa hin seenin shaakallee dhufne. Dandeettii barreessuu garuu, utuu hin shaakalin mana barumsaa seenne. Erga mana barumsaa seennees kutaa 1-8 keessatti barsiisonni xiyyeeffannoo kennanii nun shaakalchiisan jedhu barattoonni baay’een. Barreessuun garuu seeraafi akkaataa waan qabuuf xiyyeeffannoo addaa barbaada. Haaluma kana ilaachisee afgaaffii barsiisotaaf dhihaatterraa deebii isaan kennan rakkoon isaa kutaa gadiitii kan isaan waliin dhufeedha, ta’us fooyyessuuf yaaliin ni godhama, garuu gama barattootaatiin fedhiin baay’ee gadi bu’aadha jedhu. kana malees akka barsiisonni kunneen jedhanitti gama maatii barataatiinillee akka rakkoon jiruudha. Kana jechuun akkuma beekamu barataan tokko manabarumsaatti waan hojjetee galuuf hordoffiin godhamee, hinjajjabeeffaman taanaan gahumsa barbaachisu gonfachuu dhiisuu danda’u.

4.2.5 Gabatee Kutaa gadaanaa keessatti dandeettiin barreessuu barattootaa maal fakkaata? Jedhu.

Kutaa gadiitti jechuun utuu kutaa 10ffaa hin gahin dandeeddeettiin barreessuu barattootaa haala akkamiirra ture kan jedhuuf gaaffiin barattootaaf dhihaatee gabatee gadii keessatti qaacceffamee jira.

Filannoo	Baayina deebistootaa		Baayina barattootaa	
	Lak	%	Lak	%
Baay'ee gaarii	26	27	96	100
Gaarii	31	30	96	100
Gadaanaa	42	44	96	100

Barattoonni dandeettii barreessuu isaanii gabbifachuuf shaakala isaan gochaa turan egeree isaaniitiif baay'ee murteessaadha. Kanaaf qoratichi barattoonni utuu sadarkaa kanarra hinga'in sadarkaa maaliirra akka jiran adda baafachuuf gabatee iliirraa ilaaluun nidanda'ama.

Akkuma gabatee oliirraa hubachuun dandaa'amutti barattoonni 31 (30 %) haalli isaan irra turan gaarii akka ta'e ibsaniiru. Kana sadarkaan yammuu keenyu, giddu galeessa ta'uu isaati. Barattoonni 42 (44 %) haalli shaakalli dandeettii barreessuu isaanii gadaanaa ta'uu isaa ibsu. Barattoonni harki caalu haalli shaakalli dandeettii barreessuu isaanii kana dura ture gadaanaa ta'uu isaati. Sababa haalli shaakala dandeettii barreessuu isaanii gadaanaa tureef yammuu ibsan, kutaa gadiitti barsiisonni barreeffama yoo nubarreessisiisaniyyuu, sirriifi sirrii ta'uu dhiisuu isaa ilaaluun duubdeebii nufhinkennan. Keessattuu, barreeffama keessatti jabeessuufi laaffisuu, gabaabsuufi dheeressu irratti wanti nudirqisiifamu hin jiru. Kanarra kanarra kanhubachuun dandaa'mua, kutaa gadaanaatti barreeffama barreessisiisuu malee wantoota keessaa hafan ilaalu akka isaan sirreeffatan, bakka cimina isaaniirratti immoo akka itti fufaniif duubdeebiin gama barsiisaan akka hinjirreedha. Yaada barattootaa kanarra wanti hubatamu rakkoon gama lamaaniyyuu akka jiruudha. Barataan xiyyeeffannoo akka hin laanne, barsiisonnis, hojii barataa ilaaluudhaan jajjabeessuu, hamilee kennuufii, onnachiisuufi warren baay'ee dogoggora uumaniif immoo duubdeebii kennuun hanga isaanirraa eegamu akka raawwanneedha. Karaa birrallee gama maatiitiin hordoffii gahaan akka hinjirree barsiisonni immoo yaada dabalataa kennaniiru. Kanaaf waa'een dandeettii barreessuu barattootaa yammuu ka'u, qaama waa'een barnootaa ilaallatu akka tuqu hubachuun nidanda'ama

4.2.6. Barattoonni yammuu barreessan wantoonni dhiibbaa irraan gahan jiraachuufi dhibuu isaanii adda baasuu.

lak	Gaaffii	Safartuu					
		Eeyyee		Lakki		Ida'ama	
	Yammuu barreessitu wantoonni dhiibbaa sirraan gahan jiruu?						
		Lak	%	lak	%	lak	%
		64	61	30	29	96	100

Akkuma gabatee olii irraa argamutti barattoonni yammuu barreessan wantoonni dhiibbaa irraan geesisan akka jiran barattoonni 64 (61%) yammuu ibsan, barattoonni 30 (29%) immoo hojii barreessuu isaanii irratti wantoonni dhiibbaa geesisan akka hin jirre dubbatu. Kanarraa kan hubachuun dandaa'amu, barattoonni kutaa 10ffaa kunneen yammuu barreessan wantoonni dhiibbaa irraan gahan jiraachuu isaaniiti.

4.2.7. Gabatee wantootaa dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan.

Akkuma beekamu dandeettii barreessuu barattootaa irratti wantoonni dhiibbaa geesisan akka jiraniidha. Haaluma kanaan qaaccessi gadii keessatti dhihaatee jiru dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan maal akka ta'an kan xiyyeeffatuudha.

Lakk	Gaaffii	Safartuu									
5	Taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan	1ffaa		2ffaa		3ffaa		4ffaa		Ida'ama	
		Lak k	%	lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%
	Fedhii dhabuu	16	17	20	21	20	21	40	41	96	100
	Afaanicha nanbeeka jedhanii tilmaamuu	20	21	50	52	16	17	10	10	96	100
	Kutaa gadiitti shaakaluu dhabuu	40	41	20	21	10	10	26	27	96	100
	Meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisu dhibuu	20	21	6	6	50	52	20	21	96	100

Hub.Lakkoofsi 1^{ffaa}---5^{ffaa} jiran sadarkaa taatewwanii mul'isu.

Barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa dandeettii barreessuu isaanii keessatti taatewwan dhiibbaa geesisan akka jiran gabateen olii sadarkaa isaaniitiin nutty mul'isa. Haaluma kanaan barataan 16 (% 17) sadarkaa 1^{ffaa} irratti fedhii dhabuun taatee dandeettii barreessuu isaanii irratti dhiibbaa geesisu ta'uu ibsu. Barattoonni 20 (% 21) sadarkaa 2^{ffaa}, barattoonni 20 (% 21) sadarkaa 3^{ffaa}, akkasumas barattoonni 40 (% 41) sadarkaa 4^{ffaa} irratti dandeettii barreessuu isaanii irratti dhiibbaa kan geesisu fedhii dhabuu isaanii ta'uu mul'isa. Gabatee oliirraa kan nuti hubannu, barattoonni mana barumsaa kanaa adeemsa barreessuu isaanii keessatti xiyyeeffannoo kennuufif fedhii waan hin qabneef dandeettii barreessuu isaanii irratti dhiibbaa akka geesiseedha.

Gaaffii 6^{ffaa} irraa ka'uun barsiisonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa sad.2^{ffaa} sababa sadarkeessaniif yammuu ibsan,barattoonni mana barumsaa kanaa abbaltii yookiin hojii manaa kennineefii yammuu ilaallu,abbaltii kennamuuf haalaan hojjechuuf fedhii hin qaban jedhanii jiru. Taateen dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan inni biroon afaanicha nanbeeka jedhanii tilmaamuu isaaniidha.Haaluma kanaan barattoonni 20 (% 21) sadarkaa 1^{ffaa},barattoonni 50 (% 52) sadarkaa 2^{ffa}a,barattoonni 16 (% 17) sadarkaa 3^{ffaa}fi barattoonni 10 (10 % 10) sadarkaa 4^{ffaa} adeemsa barreessuu isaanii keessatti afaanichaa nanbeeka jedhanii tilmaamuun taatee dhiibbaa geesisu ta'uu isaa mul'isa.

Yaada kanaan walqabatee afgaaffiin barsiisotaaf dhihaatee odeeffannoo dabalataa qaaccessuun dandaa'amee jira.Haaluma kanaan barsiisonni mana barumsaa kanaa lamaan isaaniyyuu abbaltiifi hojii kutaa keessaa barreeffamaan yammuu laannuuf afaanicha nibeekna jedhanii waan tilmaamaniif hojii kennamuuf sirriitti xiyyeeffannoon hinhojjetan jedhanii sadarkaa 1ffaa irra ka'an.

Taateen dandeettii barreessuu barattootaa irraan dhiibbaa gahan inni biroon kutaa gara gadiitti shaakaluu dhabuudha.Haaluma kanaan barattoonni 40 (% 41) sadarkaa 1^{ffaa},barattoonni 20 (% 21) sadarkaa 2^{ffaa},barattoonni 10 (% 10) sadarkaa 3^{ffaa},barattoonni 26 (% 27) sadarkaa 4^{ffaa} irratti kaa'uudhaan dandeettii barreessuu isaanii keessatti sadarkaan gargar haata'u malee,dhiibbaa akka qabu nutty mul'isa.

Dhimma kanaan walqabatee afgaaffiin barsiisota mana barumsaa kanaa lamaaf dhihaatee odeeffannoon isaa qaaceffamee jira. Haaluma kanaan barsiisonni kunneen kan jedhan,taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan keessaa tokko kutaa gadiitti shaakaluu dhabuu barattootaati jedhanii sadarkaa 3^{ffaa} irra kaa'anii jiru. Kun kan hubachuun dandaa'amus jedhu,barsiisonni kunneen barattoonni kutaa gadiitii yammuu dhufan dandeettii barreessuu kan hiqabneedha.

Taateen dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisu inni biroon, meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisan akka mana barumsichaatti kan hinjirre ta'uu isaati.Haaluma kanaan barataan 20 (% 21) sadarkaa 1ffaa,barattoonni 6 (% 6) sadarkaa 2ffaa,barattoonni 50 (% 52) sadarkaa 3ffaa,barattoonni 20 (% 21) sadarkaa 4ffaa dandeettii barreessuu barattootaa cimsuuf meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisu akka hinjirre nutti mul'isa.

Dhimma meeshaalee kanarratti odeeffannoo barsiisota Afaan Oromoo lama irraa kan fudhatame yoo ta'u, isaanis meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisan akka hin jirreedha. Sababa kanaaf dandeettii kana barsiisonni dandeettiwwan kanneen biroon walqixa akka hinbarsiifne himu.

4.2.8. Gabatee Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barataan

Adeemsa qorannoo kanaa milkeessuuf meeshaa garaagaraatti gargaaramuudhaan qoratiichi ragaalee walitti qabatee jira. Kana malees, qoratiichi raga dabalataa argachuuf jecha kutaa barnootaa seenuudhaan adeemsa baruufi barsiisuu keessatti sochiin barattootaa maal akka fakkaatu daawwannaa geggeessee jira. Daawwannaan kunis qaphxiilee qoratiichi bu'uureffate irratti hundaa'uudhaani.

Lakk	Qabxiilee xiyyeeffannoo	1	2	3	4
1	Hojii kennamee hojjechuuf fedhiin barataa		✓		
2	Baayinni barataa hojii kennamee haalaan hojjetanii		✓		
3	Barreeffama sirrii barreessuuf xiyyeeffannoon isaanii		✓		
4	Qubee (gabaabsuu, dheeressuu, laaffisuufi jabeessuurratti		✓		
5	Yaada maddisiisuun keeyyata sirrii barreessuurratti		✓		
6	Waan barreessan ilaalchisuun dogoggora sirreeffachuu ilaalchisee		✓		
7	Qindoominni yaadaa barreeffama barattootaa keessatti maal fakkaata	✓			
8	Dandeettii barreessuu dandeettiwwan kaan irraa adda baasanii xiyyeeffannoo kennuufii irratti	✓			

Hub.1=baayyee gadi aanaa 2=gadi aanaa 3=giddu galeessa 4=ol aanaa

Gabatee 4.2.6. olii irratti akkuma argamu, daawwannaan kutaa barnootaa keessatti qabxiilee muraasa irratti hundaa'uudhaan barataa ilaalchisee daawwannaan (observation) raawwatamee

jira.Haaluma kanaan qabxii inni duraa hojii kennameef raawwachuuf fedhiin barataa maal fakkaata kan jedhu yammuu ta'u, daawwannaa kanarraa kan hubachuun danda'amu, fedhiin barataa gadi aanaa ta'uu isaati.Fedhiin barataa kun gadi aanaa ta'uun isaa kan mirkanaa'uu danda'e,hojii kennameef kan raawwatu barataa muraasa ta'uu isaaniiti.Haaluma kanaan afgaaffiin barsiisota mana barumsaa kanaa lamaaf dhihaate irraa kan hubachuun dandaa'amu barataan kutaa barnootaa keessatti hojii kennameef hojjechuuf fedhiin isaanii gadi aanaa ta'uu isaati.Sababa fedhiin isaanii gadi bu'eefis yammuu ibsan afaanicha ni beekna jedhanii fudhachuu isaaniiti jedhu.

Qabxiin xiyyeeffannoo daawwannaa kutaa keessaa inni biroon seera barreeffamaa,qubee eeguurratti (gabaabsuu,dheeressuu,laaffisuufi jabeessuu) akkasumas sirna tuqaalee biroo ilaalchisee ga'umsi isaanii yammuu ilaalamu,barreeffamni isaanii ulaagaalee oliirratti gadi aanaa ta'ee kan argamuudha. Barataan dandeettiwwan kanneen qabu gadi aanaa ta'uu isaati.Kana ilaalchisees, daawwannaa kana keessatti barruulee barataa tokko tokko ilaalameera.Kanarraas wanti hubatamu,hojii barataatiif duubdeebiin (feedback),barattoota onnachiisuun,barattoota gidduutti waldorgommii uumuun hanga barbaadame barsiisaa biraa akka hin jirredha.Afgaaffiin barsiisotaf dhihaates kanuma mirkaneessa.Barsiisonnis kan jedhan,kutaa tokko keessa barataa 60 oltu jira waan ta'eef, tokko tokkoon duubdeebii kennuuf yeroon akka hingenye dubbatu.Duubdeebii kennuu dhiisuun barsiisotaa kun immoo dandeettii barreessuu barattootaa irraan dhiibbaa geesisee jira.Qabxiilee xiyyeeffannoo daawwannaa kutaa keessaa inni biroon yaada maddisiisuudhaan keeyyata sirrii barreessuurratti kan jedhu yammuu ta'u,qabxii kana ilaalchisee ga'umsi barataan qabu gadi aanaa ta'uu isaa mul'isa.Qoratichi daawwannaa geggeesse kana keessatti barataan harki caalu yaada mataa isaa maddisiisuudhaan keeyyata mataa isaa barreessuu akka hin dandeenye mirkaneessee jira.Keeyyatni isaan barreessuuf yaalanis qindoomina yaadaa akka hin qabne mirkaneeffameera.Qabxiilee xiyyeeffannoo daawwannaa kutaa keessaa inni dhumaa dandeettii barreessuu dandeettiwwan afaanii warra kaan irraa adda baasuun xiyyeeffannoon godhamu maal fakkaata kan jedhuudha.Dandeettiin barreessuu dandeettiwwan afaanii biroorra cimaafi walxaxaa waan ta'eef, xiyyeeffannoo addaa barbaada ture.Garuu barataan xiyyeeffannoo addaa akka hin kennineef mirkaneeffameera.

Walumaa galatti qoratichi kutaa barnootaa keessa taa'ee haala waliigala sochii barataa hordofuuf qabxiilee xiyyeeffannoo muraasa baafate irraa ka'uun, dandeettiin barreessuu barattootaa baay'ee gadi bu'ee kan jiruudha,kan qoratichi daawwannaa isaa keessatti mirkaneesse

4.2.9. Gabatee Hanqina Seer lugaa Keeyyataafi himoota Barattoonni Barreessan Keessatti.

Gabateen gaditti dhihaatee jiru,hanqinni dandeettii barreessuu barattootaa keessatti mul'atan maal akka ta'an kan ibsuudha.

Hanqina	gadaanaa		giddugala		Olaanaa		Ida'ama	
	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%
Sirna tuqaalee	10	50	6	30	4	20	20	100
Qubguddessa	8	40	7	35	5	25	20	100
Ergaa dabarsuu	9	45	6	30	5	25	2	100
Guutuu ta'uu	10	50	6	30	4	20	20	100
Walsimannaa mathimaafi anthimaa	8	40	6	30	6	30	20	100

Gabatee 4.2.7. Irratti akkuma argamu barattoonni 10 (50 %) barreeffama isaanii keessatti sirna tuqaalee irratti hanqina qabu,barattoonni 6 (30 %) giddu gala yammuu ta'an, barattoonni 4 (20 %) qofatu barreeffama keessatti ga'umsa sirna tuqaalee olaanaa qabu.

Fkn1. Bosonni faayidaa hedduu qaba.Isaanis,mana ijaaruuf,qoraaniif,rooba harkisuuf fayyada. Kanarraa wanti nuti hubannu dogoggora sirna tuqaalee qabaachuu isaaniiti.Haaluma kanaan, sirna tuqaalee ilaalchisee barattoonni 10 (50%) dandeettiin isaanii gadi aanaa,barattoonni 6 (30%) dandeettiin isaanii giddugala yammuu ta'an,barattoonni 4 (20%) qofti dandeettii isaan qaban olaanaa ta'uu argina.

Inni sirriin,Bosonni faayidaa hedduu qaba.Isaanis:Mana ijaaruuf,qoraaniifi rooba harkisuufa'i.

Fkn1. Inni suuta deemaa dhufee. Hima kana yoo ilaallu, barreeffamni isaa ykn caaseffamni isaa sirriidha. Jechoonni as keessa jiran hundi isaaniyyuu hawaasicha keessatti hiika nikennu. Garuu hima kana yoo ilaalle hima gaaffiiti. Kanaaf gara teellaatti mallattoo gaaffii barbaada jechuudha. Akka kanaatti hir'ina sirna tuqaalee waan qabuuf, himni kun guutummaa hin qabu jechuudha. Inni sirriin: Inni suuta deemee dhufee?

Gabatee oliirraa akkuma argamu barreeffama keessatti qubguddeessa (qubeessuu) ilaalchisee barattoonni 8 (40 %) gadi aanaa yammuu ta'an, barattoonni 7 (35 %) giddu gala yammuu ta'an barattoonni 5 (25 %) immoo qubguddeessa irratti dandeettii ol aanaa qabu.

Fkn2. bosonni faayidaa hedduu qaba. Himni kun ergaa ni dabarsa, garuu dogoggora qubguddeessaa qaba.

Inni sirriin, Bosonni faayidaa hedduu qaba.

Fkn2. Isaan magaalaa jiraatu. Hima kana keessattis yoo ilaalle, jechoonni as keessa jiran hundumtuu hiika niqabu, tokko tokkoon yoo ilaalle. Garuu akka hima kanaatti, hiika hinqabu. Sababa jechi tokkittiin rakkoo qubee qabduuf himni sun akka hiika dhabu taasise. Kanarraa kan nuti hubachuu dandeenyu, Afaan Oromoo barreessuu keessatti qubee tokko hir'isuun ykn dabaluun hiika jecha sanaa akka jijjiiruudha. Inni sirriin: Isaan magaalaa jiraatu.

Inni biroon gabatee oliirraa kan hubatamu dandeettiin barataa haala mathimaafi anthima walsimsiisuu irratti barattoonni 8 (40 %) gadi aanaa, barattoonni 6 (30 %) fi barattoonni 6 (30%) gama kanaan dandeettiin isaanii ol aanaa akka ta'eedha kan arginu.

4.2.10. Gabatee Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barsiisaatiin

Lakk	Qabxiilee hordoffii	Barsiisota	
		A	B
1	Barsiisonni dandeettii barreessuu irratti hubannoo nikennuu	Lakki	Lakki
2	Hojii barreessuu kutaa keessatti barataaf nikennuu	Eeyyee	Eeyyee
3	Barattoota ni onnachiisuu	Lakki	Lakki
4	Gama barsiisaatiin duubdeebiin ni kennamaa	Lakki	Lakki
5	Barattoonni akka barreessaniif ni hordofamuu	Lakki	Lakki
6	Meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisan jiru	Lakki	Lakki

Qaphxiileen olii kan qoratichi irratti xiyyeeffateedha.

Gabatee 4.2.7.Daawwannaa kutaa barnootaa keessatti haala baruufi barsiisuu ilaalchisee adeemsifame yammuu ta’u,adeemsa barsiisonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa dandeettii barreessuu itti barsiisan ilaallata.Haaluma kanaan 1^{ffaa} irratti barsiisonni dandeettii barreessuu ilaalchisee hubannoo gahaa akka hin kennine mul’isa.Kana jechuun dandeettiin barreessuu ulaagaa maalii keessa akka darbu barattoonni hubannoo akka hin qabaanne taasisa.Kanaaf taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan keessaa tokko dandeettii kana irratti barattoonni hubannoo dhabuu isaanii akka ta’e mul’isa.

Daawwannaa kana irraa kan mul’atu taateen dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisan inni biroon barattoota onnachiisuu dhabuudha.Akkuma gabatee olii irratti mul’atutti barsiisonni kutaa barnootaa keessatti hojii kennuu malee barattoota onnachiisuun hin mul’atu.Kana jechuun hojii kana abbaan dura fixe yookaan abbaan sirriitti dalage qabxii hammana argatafaa jechuudhaan jajjabeessuun akka hinjirre nutty mul’isa.

Daawwannaa kutaa barnootaa kanaa keessatti taatee dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisu keessaa inni biroon gama barsiisotaatiin duubdeebiin (feedback) barattootaaf kennamuu dhabuudha.Daawwannaa kutaa kanaa irraa wanti hubatamu,hojiin barattootaaf nikennama,garuu hojii barattootaa kana keessa deemanii hordofuudhaan deebii isaanii irratti hudaa'uun duubdeebiin hin jiru.Kana jechuun barsiisaan hojii kenneefii ofuma isaatii deebii kenna jechuudha.Kun immoo akka barataan dandeettii barreessuu isaatii hinfooyeffanneef taatewwan jiran keessaa tokko ta'uu nutti mul'isa.Dhimma kanaan walqabatee afgaaffiin barsiisota lamaaf kan dhihaate yammuu ta'u,isaanis waa'ee duubdeebii kennuu yammuu ibsan,kutaa tokko keessa barataa 60 ol waan jiraniif duubdeebii kennuudhaaf yeroon nungahu jedhu.Kana malees,afaan keenya waan ta'eef ni beekna jedhanii barattoonni xiyyeeffannoo waan hinlaanneef deebii qofa kenninee darbina malee haala barreeffama isaaniirratti xiyyeeffannoo addaa waan kenninu hin qabnu jedhaniiru.

Daawwannaa kutaa barnootaa kana keessaa taatee dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisu keessaa inni biroon barattoonni yeroo hojii barreessuu raawwatan hordoffii dhabuudha.Kana jechuun barsiisaan hojii kenneefii dhiisuu malee barataan kam akka sirriitti barreesseefi barataan kam akka sirriitti hin barreessine hordoffii akka hingoone mul'isa.Kunimmoo dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa guddaa geesisa.Akkuma beekamu barataan kamiyyuu hojii kennameef raawwachuufi dhiisuu isaa barsiisaan hin hordofu taanaan hojii kennameef tokko hanga irraa eegamu hinraawwatu.Hojii barataaf kenname hordofuun dalaguufi dhiisuu isaanii adda baasuun immoo gahee barsiisaa ture.Daawwannaa kutaa barnootaa kana keessatti adeemsifame irraas kan hubatame taateen kun gama barsiisaatiin kan mul'atuudha.Barataan tokko dandeettii barreessuu qaba ykn dandeettii barreessuu hin qabu jedhanii murteessuuf,gama barsiisaatiin hordofamuun isaa gahee guddaa akka qabu kanarraa hubachuun nidanda'ama.Kana jechuun barataan tokko hamma hordofamu hojii isaaf xiyyeeffannoo kenna jechuudha.

Gabatee oliirraa akkuma argamu taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa irratti dhiibbaa geesisa keessaa inni biroon meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisuuf gargaaran mana barumsaa kana keessaa dhibuu isaati.Kana jechuun kitaabileen wabii dandeettii barreessuu xiyyeeffatan akka hin jirreedha kanhubatamu.Akkuma beekamu barataan waan barsiisaa irraa barate qofaadhaan dandeettii kana hin horatu.Isa barsiisaa irraa barate irratti meeshaalee yookaan

kitaabota gagaagaraa yoo dabalataan dubbise dandeettii barbaachisu sana gonfachuu danda'a. Kana gochuuf egaa hir'inni kitaabilee wabii akka jiruudha kan hubachuun danda'ame. Meeshaalee dandeettii barreessuu barsiisan mana barumsichaa keessaa dhibuu isaatiif sababni maali? Jedhamee barsiisota lamaaf afgaaffii dhihaateefii kan jiru yammuu ta'u, deebiin isaanirraa argames tokkoffaa kitaabileen dandeettii afaanii barsiisan baayinaan Afaan Oromootiin barreeffamee kan hin jirre ta'uu isaa himanii jiru. Inni lammaffaan ammoo isuma barreeffamee jirummoo manni barumsichaa mana dubbisa kitaabaa keessaa akka hin qabneedhaa kan isaan dubbatan.

4.2.11. Gabatee Faca'insa Dandeettii Barreessuu Kitaaba Barataa A/O kutaa 10^{ffaa} keessatti dhihaate

Gabatee gadii keessatti akkuma mul'atu boqonnaalee kudha saddeettanuu keessatti faca'insa dandeettiwwan afaanii arfan kan ka'ame yammuu ta'u,garuu xiyyeeffannoon isaa dandeettii barreessuu qofaadha.Dandeettiwwan kanneen biro ilaaluun kan barbaachiseef,isa kamtu caalmaa boqonnaa hunda keessatti faca'ee jira jechuuf malee xiyyeeffannoon gabatichaa dandeettiwwan afaanii hunda miti.

Boqonnaa	Safartuu									
	A		B		C		D		I	
	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%	Lak	%
Boqonnaa 1	1	17	2	33	1	17	2	33	6	100
Boqonnaa 2	1	20	1	20	1	20	2	40	5	100
Boqonnaa 3	2	50	1	25	-	-	1	25	4	100
Boqonnaa 4	2	40	2	40	-	-	1	20	5	100
Boqonnaa 5	1	33	1	33	-	-	1	33	3	100
Boqonnaa 6	2	40	2	40	-	-	1	20	5	100
Bonnaa 7	1	25	1	25	-	-	2	50	4	100
Boqonnaa 8	1	33	1	33	-	-	1	33	3	100
Boqonnaa 9	-	-	1	33	1	33	1	33	3	100
Boqonnaa 10	2	50	1	25	-	-	1	25	4	100
Boqonnaa 11	-	-	1	50	-	-	1	50	2	100
Boqonnaa 12	1	25	1	25	1	25	1	25	4	100
Boqonnaa 13	1	33	1	33	-	-	1	33	3	100
Boqonnaa 14	1	20	2	40	1	20	1	20	5	100
Boqonnaa 15	-	-	1	50	-	-	1	50	2	100
Boqonnaa 16	-	-	1	50	-	-	1	50	2	100
Boqonnaa 17	1	50	1	50	-	-	-	-	2	100
Boqonnaa 18	-	-	1	50	-	-	1	50	2	100
Ida'ama	17	27	22	34	5	8	20	31	64	100

Hub. A=Barreessuu B=Dubbisu

C=Dhaggeeffachu D=Dubbachuu I=Ida'ama

Akkuma gabatee 4.2.8.irratti ibsamee jiru dandeettiin afaanii arfan kitaaba Afaan Oromoo barataa kutaa 10ffaa boqonnaa tokkoo hanga boqonnaa kudha saddeetii keessatti bifa adda addaatiin tamsa'anii jiru.Kana jechuun kitaaba kana keessatti boqonnaa tokkoo kaasee hanga kudha saddeetiitti dandeettii afaanii isa kamtu akka argamu isa kamtu akka hin argamne lakkoofsaafi dhibbeentaadhaan ka'amanii jiru.

Haaluma kanaan boqonnaa tokkoffaa kitaabichaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%17),dandeettiin dubbisuu 2(%33),dandeettiin dhaggeeffachuu 1(%17),fi dandeettiin dubbachuu 2(%33) ka'amanii jiru.Ragaa faca'insa dandeettiwwan afaanii arfan boqonnaa tokkoffaa keessatti wanti hubachuun danda'amu boqonnicha keessatti xiyyeeffannoo guddaan dubbisuufi dubbachuuf kan kenname ta'uu isaati.Haata'u malee,gama dandeettii barreessuufi dhaggeeffachuutiin boqonnaa tokkoffaa kitaabichaa keessatti xiyyeeffannaan jiru gadi aanaa ta'uu isaa hubachuun nama hinrakkisu.

Boqonnaa lammaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%20),dandeettiin dubbisuu 1(%20),dandeettiin dhaggeeffachuu 2(%40)fi dandeettiin dubbachuu 2(%40) ta'ee xiyyeeffannoon kan kennameef dubbachuuf yammuu ta'u,barreessuu,dubbisuufi dhaggeeffachuun xiyyeeffannoon kennameef gadi aanaa ta'ee sadarkaa walfakkaataa irratti argamu.

Boqonnaa sadaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 2(%50),dandeettiin dubbisuu 1(%25)fi dandeettiin dubbachuu 1(%25) yammuu ta'u,dandeettii dhaggeeffachuuf xiyyeeffannoon kan hinlaatanneedha kan nuti arginu.

Boqonnaa araffaa kitaabichaa keessatti dandeettiin barreessuu 2(%40),dandeettiin dubbisuu 2(%40)fi dandeettiin dubbachuu 1(%25) yammuu ta'u,akkuma boqonnaa sadaffaa dhaggeeffachuuf xiyyeeffannoon kenname hin jiru.

Boqonnaa shanaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%33),dandeettiin dubbisuu 1(%33)fi dandeettiin dubbachuu 1(%33) yammuu ta'u dubbachuu ilaalchisee boqonnawwan oliin kan walfakkaataniidha.

Boqonnaa ja'affaa keessatti dandeettiin barreessuu 2(%40),dandeettiin dubbisuu 2(%40)fi dandeettiin dubbachuu 1(%20) yammuu ta'u dandeettiin dhaggeeffachuu gonkumaa kan hinjirreedha.

Boqonnaa torbaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%25),dandeettiin dubbisuu 1(%25)fi dandeettiin dubbachuu 2(%50) yammuu ta'u dandeettiin dhaggeeffachuu tasa hinjiru.Boqonnaa kana keessatti kan nuti hubannu akkuma boqonnawwan olii dandeettii barreessuutiif xiyyeeffannoon kenname gadi aanaa ta'uu isaati.

Boqonnaa saddeettaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%33),dandeettiin dubbisuu 1(%33)fi dandeettiin dubbachuus 1(%33) yammuu ta'u dhaggeeffachuu irraa kan hafe dandeettiwwan afaanii hundaaf xiyyeeffannoon kenname walfakkaata.

Boqonnaa salgaaffaa keessatti dandeettiin dubbisuu 1(%33),dandeettiin dhaggeeffachuu 1(%33)fi dandeettiin dubbachuu 1(%33) yammuu ta'u,dandeettii barreessuutiif xiyyeeffannoon kenname tasa akka hinjirreedha kan nuti hubannu.

Boqonnaa 10^{ffaa} keessatti dandeettiin barreessuu 2(%50),dandeettiin dubbisuu 1(%25)fi dandeettiin dubbachuu 1(%25) yammuu ta'u,dandeettiin dhaggeeffachuu boqonnicha keessatti kan hin argamne ta'uu isaati.

Boqonnaa kudha tokkoffaa keessatti dandeettiin dubbisuu 1(%50)fi dandeettii dubbachuu 1(%50) yammuu ta'u,dandeettii barreessuufi dandeettii dhaggeeffachuutiif xiyyeeffannoon tokkollee akka hin laatamneef argina.

Boqonnaa kudha lammaffaa keessatti dandeettiin barreessuu 1(%25),dandeettiin dubbisuu 1(%25),dandeettiin dhaggeeffachuu 1(%25)fi dandeettiin dubbachuu 1(%25) yammuu ta'an akka barbaachisummaa isaatti xiyyeeffannoon addaa dandeettii barreessuuf kenname akka hin jirreedha kan agarsiisu.

Haaluma walfakkaatuun boqonnaa kudha sadaffaafi kudha arfaaffaa keessattis dandeettii barreessuutiif xiyyeeffannoon addaa kan hin kennamne ta'uun isaa ifa ta'ee jira.

Boqonnaa kudha shanaffaafi kudha ja'affaa keessatti dandeettiin dubbisuu 1(%50)fi dandeettiin dubbachuu 1(%50) yammuu ta'u,dandeettii barreessuutiif tasa xiyyeeffannoon kan hinlaatanneef ta'uu isaati.

Boqonnaa kudha torbaafi boqonnaa kudha saddeeti keessattis boqonnawwan oliin kan walfakkaatu yoo ta'u,dandeettii barreessuutiif xiyyeeffannoon addaa kan hin kennamne ta'uu isaa hubachuun nidanda'ama.

Walumaa galatti kitaabni barataa kun boqonnaa tokkoo hanga kudha saddeetiitti faca'insi dandeettii shaakalchiisuu sakatta'amanii jiru.Bifuma kanaan dandeettiin barreessuu 17(27%),dandeettiin dubbisuu 22(34%),dandeettiin dhaggeeffachuu 5(8%)fi dandeettiin dubbachuu 20(31%)yammuu ta'u,dandeettiwwan afaanii kitaabicha keessatti dhihaatan 64 keessaa dandeettii barreessuu shakalchiisuuf kan dhihaatan 17(27%) qofa.Ragaa kanarraa kan nuti hubachuu dandeenyu dandeettiin barreessuu akka barbaachisummaa isaatti faca'ee akka hin argamneedha.

Gabatee 4.2.10.oliirratti kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10ffaa ilaalchisuun kan qaacceffame haala faca'iinsa dandeettiwwan afaanii arfan haata'u malee,xiyyeeffannoon isaa dandeettiwwan afaanii kanneen hunda osoo hintaane,dandeettii barreessuu qofa xiyyeeffannoon isaa.Garuu dandeettiwwan afaanii kanneen hunda walfaana (waliin) ilaaluun kan barbaachiseef akkaataa faca'insa isaanii waliin madaalchisuufiidha.Haaluma kanaan faca'insi dandeettiwwan afaanii kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10ffaa keessatti dhihaatan kan jajjabeeffamaniidha.Akkaataa dandeettiwwan Afaanii arfan itti gonfatamaniin yammuu keenyu:dhaggeeffachuu,dubbachuu,

Dubbisuufi barreessuudha.Kanarraa kan nuti hubannu,dandeettiin barreessuu dhumarratti kan gonfatamuudha.Kan jechuun,dandeettiin barreessuu dandeettiwwan biroorra cimaa ta'uu agarsiisa.Kanaaf,faca'iinsi dandeettii barreessuu,kitaaba kana keessatti boqonnaa hunda keessattuu warren biroo caalmaa dhihaachuutu irraa eegama.Kana yammuu jennu,akkuma cimina isaatti xiyyeeffannoon itti kennamuudhaan faca'insi isaas caalee dhihaachuutu irraa eegama jechuudha.

Boqonnaa Shan

Gudunfaafi Yaboo

Boqonnaa kana jalatti qorannicha ilaalchisee gudunfaafi yaadni furmaataa kennamee jira. Qorannicha keessatti ragaaleen xiinxalamaniifi qapxiilee barbaachisoon qorannichaan argaman gudunfaa jalatti dhihaatanii jiru. Kana malees, hojiwwan qorannicha keessatti adeemsifame ilaalchisee ragaalee qaacceffamanirraa hanqinoota argamaniif yaada furmaataati kan jedhu qoratichi kennee jira.

5.1. Gudunfaa

Qorannoon kun kan xiyyeeffatu wantoota dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} irratti dhiibbaa geesisan Godina Wallagga Lixaa haala qabatamaa mana barumsaa Biiftuu Aayiraa sadarkaa 2^{ffaa} yammuu ta'u kaayyoon qorannichaa inni guddaan xiinxala wantoota dandeettii barreessuu barattootaa Afaan Oromoo madda isaa adda baasuudhaan qaaccessuudha.

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti odeef kennitoonni barsiisota mana barumsichaafi barattoota yoo ta'an, barattoonni odeeffannoo akka kennanii filataman kutaa 10^{ffaa} yammuu ta'an, barattoota 286 keessaa dhiira 185 fi dhalaa 101 yoo ta'an, dhiirri 62 fi dhalaan 34 waliigalatti barattoonni 96 mala carraa tasaatiin (carraa lootoriitiin) adda bahanii jiru. Isaanis, baayina barattootaa keessaa dhibbeentaa 33% ta'u. Qoratichi batattootuma 96n kana keessaammoo dhiira 12 fi dhalaa 8 waliigalatti barattoota 20 mala carraa tasaatiin filateera. Sababni qoratichi barattoota 20 kanneen filateef barattoota 96f qormaata barreeffamaa kennanii soroorsuun isaa yeroo dheeraa waan fudhatuuf, barattootni 20 kunneen warra kaan bakka naaf bu'uu jedheeti qormaata barreeffamaa kenneefii jira. Kana malees qoratichi barsiisota mana barumsichaa lama iddattoo qorannichaa godhachuudhaan fudhatee jira.

Qoratichis kaayyoo qorannichaa fiixaan baasuuf meeshaalee funaansa ragaalee kan akka bargaaffii barattootaa, afgaaffii barsiisotaa, daawwannaa kutaa barnootaa keessaafi sakatta'a kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} geggeessee jira. Qorataan kun odeeffannoo kallattii garaagaraa irraa argatee jechuun barsiisotaafi barattoota irraa ragaa sassaabbate kanaan mala makaa (hammamtaafi akkamtaa) fayyadamuudhaan qaaccessessee hiikuun boqonnaa afur keessatti dhiheessee jira.

Ragaaleen qaacceffaman kunneen akka qoratichi qorannoo isaa keessatti lafa kaa'uu yaaletti:

- Barattoonni kutaa 10ffaa mana barumsaa Biiftuu Aayiraa dandeettii barreessuu gonfachuurratti hanqina hedduu qabu.
- Barattoonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa dandeettii barreessuu jechaa hanga keeyyata ijaaruutti kanneen akka qubeessuu,qubguddeessa,sirna tuqaaleetti fayyadamuu,hima sirrii ijaaruu,jechoota filachuu,filannoo yaadaa,yaada maddisiisuufi seerluga afaanichaa sirriitti eeguurratti hanqinoota akka qubeessuu,sirna tuqaalee,mathimaafi gochima walsimsiisuu yaada maddisiisuun barreessuufaatu mul'ata.
- Barattoonni mana barumsaa kanaa harki caalmaan isaanii dandeettiin barreessuu isaanii hanqina akka qabutu argame.
- Barsiisonni mana barumsaa Biiftuu Aayiraa mana barumsichaa keessatti dandeettiin barreessuu barattootaa hundeerraa akka fooy'uuf deggersi isaan godhaniif baay'ee xiqqaadha.
- Barsiisonni mana barumsichaa dandeettii barreessuu barattootaa fooy'essuuf shaakkalli isaan kutaa keessatti raawwachiisaniif duubdeebiin akka hinkennammedha.
- Mana barusichaa keessatti manni kitaabaa gahaan akka hinjirre,innumti jiruyyuu kitaabonni ammayyaa (modern) dandeettii barreessuu irratti xiyyeeffatan,keessattuu gama Afaan Oromootiin kan hinargamneedha.
- Walitti dhufeenyi cimaan maatii barattootaafi mana barumsaa gidduu akka hanqina qabu hubatameera.
- Gama barataatiinis,dandeettii kana fooyyeffachuuf mana barumsichaa keessatti fedhii gahaan akka hinjirretu mul'ata
- Kutaa tokkoo hanga kutaa kudhaniitti haalli barsiisonni itti shaakala dandeettii barreessuu kennaa turan gadi aanaa ta'uu.
- Barattoonni dandeettii barreessuu shaakkalliidhaan akka gabbifataniif kitaabileen wabii mana dubbisa kitaabaa mana barumsichaa keessaa dhibuu.
- Afaan Oromoo yammuu baratan barattoonni xiyyeeffannoo kennuu dhabuu.
- Barsiisonni kutaa keessatti hojii garaagaraa yammuu kennan duubdeebii kennuu dhabuu.

- Kitaabni barataa hanga barbaadame dandeettii barreessuutiif xiyyeeffannaa kennuu dhabuu.
- Barattoonni dandeettii barreessuu dandeettiwwan biroorraa adda baasuun xiyyeeffannoo kennuu dhabuu.

5.2. Yaboo

Qoratichi yaada furmaataa gudunfaa kenname irratti hundaa’uudhaan akka kanaa gadiitti tarreessee jira.

1. Barattoonni kutaa barnootaa keessatti dandeettii barreessuu isaanii fooy’effachuuf yeroodhaa yerootti shaakalaa akka godhaniif barsiisonni gahee isaanii ba’uutu irraa eegama.
2. Barsiisonni Afaan Oromoo barsiisan kutaa gadii irraa kaasanii dandeettii barreessuu barattootaa fooyyessuuf utuu irratti hojjetanii gaariidha.
3. Barattoonni kutaa 10^{ffaa} yammuu Afaan Oromootiin barreessan qubeessuu,qubguddeessafi sirna tuqaalee fayyadamuu,hima sirrii ijaaru, yaada maddisiisuu,keeyyata ijaaruufi seerluga afaanichaarratti xiyyeeffannoo osoo kennanii dandeettii barreessuu isaanii nifooyyeffatu.
4. Kitaabni Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa} dandeettiwwan afaanii kanneen biro caalmaa dandeettii barreessuu irratti waan hinxiyyeeffanneef gara fuula duraatti qaamni dhimmi isaa ilaaluu utuu xiyyeeffannoo addaa itti kennee gaariidha.
5. Barattoonni afaanicha nibeekna jedhanii xiyyeeffannoo kennuu dhiisan ilaalchaa akkasii keessaa ba’uudhaan akkaataa itti dandeettii barreessuu afaanichaan gabbifatan hordofuu qabu.
6. Dandeettii barreessuu barattootaa haalaan fooyyessuuf manni barumsaa Biiftuu Aayiraa mana dubbisa kitaabaa keessatti kitaabileen wabii dandeettii kana fooyyessan akka guutamaniif ga’ee isaa ba’uu qaba.
7. Dandeettii barreessuu barattootaa qubeessuu irraa kaasee hanga keeyyata ijaaruutti mul’atu kana haala gaariin jijjiiruuf maatiin barataa,barsiisaan,barataafi qaamni dhimmi kun ilaallatu hundumtuu ga’ee isarraa eegamu ba’uu qaba.
8. Barsiisonni gama isaaniitiin nuffii tokko malee dandeettii barattootaa kana fooyyessuudhaaf isa duraa caalmaa hojjechuutu irraa eegama.Kana jechuun ragaa afgaaffii barsiisotaa irraa akka hubatamutti barattoonni kutaadhuma gadiitii yammuu dhufan shaakala barreessuu gahaa hinqaban kana malees,dandeettii isaanii kana fooyyessuuf yammuu barsiisaan yaalii

godhu gama barataatiin kaka'umsi waan hinjirreef yeroon callisanii darban jiraachaa tureera.Kanaaf barsiisonni obsa qbaachuu qabu,barattoota yaada gaariidhaan itti siquu qabu,jajjabeessuu qabu,mana kitaabaatti akka isaan fayyadamaniif haala mijeessuu qabu,yeroo barnootaatiin alatti dandeettii barattootaa kana fooyyessuuf shaakala dabalataa kennuufiitu gaarii ta'a.

9. Qaamni mootummaa (kan waa'een barnootaa ilaallatu) dandeettii barreessuu barattootaa ilaalchisee kutaa gara gadiitti xiyyeeffannoo addaa kennuudhaan hojjechuutu irraa eegama.Xiyyeeffannoon godhamuu qabus,barsiisonni leenjii gahaa qabaachuu qabu,kitaabni waa'ee barreessuu yookaan dandeettii barreessuu irratti kan xiyyeeffatan qopheessuu,barataadhaaf haala mijataan akka uumamuu deggersa gochuudhaan hojjechuutu irraa eegama.

Wabiilee

- Abdusalam Abbaa Olii,.(2013). “*Dandeettii Barruu Guutuu Barreessuu Barattoota Muummee Afaan Oromoofi Ogbarruu*:Haala Yunivarsitii Wallaggaa Keessatti” (MA) Tesis : Finfinnee: Kan hinmaxxanfamne.
- Adunyaa Barkeessaa,.(2014).Semmo:Bu’uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo.Finfinnee: Mega Printing Press.
- Berg,B. .(2001).*Qualitative Research Methods Staff for the social sciences*. California States Yuniversity.
- Brown,H.D.(2000).*Language Assessment Principle and Class room Practicale*:Longman.
- Bittinger,J.et al. (1993). *Development video :The Art of Teaching ESL.Learners’ Guide*.Massachuesetts: Addison-Wesely Publishing company.
- Byrne,D,.(1988). *Teaching Writing Skills* . London : Longman Group Ltd.Cohen, A.and C. Caralacanti.
- Cooley,T,.(1992).*The Norton Guide to Writing*. New York: W.W. Norton Campany.
- Creswell,J.W. .(2009). *Research design: Qualitative and Mixed research methods Approaches(3rd ed)*. Thous and oaks,calif: sage publication.
- Dastaa Dassaaleny,.(2002). *Bu’uura Qorannoo*.Addis Ababa:Boolee printing Entrprise.
- Daani’eel Guddinaa,.(2015). “*Xiinxala ga’insaafi hanqina Barreeffama barattoota Afaan Oromoo kutaa Iffaa*”.(MA) tesis.Finfinnee” kan hinmaxxanfamne.
- Diyanni R. and pat,C.H. .(1998). *The scribner Hand book for writers (2nd ed)*. Allyn and Bacon: Aviacom company.
- Elbow,P. .(2000). *Every can write*. New York:Oxford Yuniversity Press.
- Grabe,W.and Kaplan,B. . (1996).*The theory and practice of Writing*. Londo and New York:Lo Yuniversity Press.
- Jeff Anderson and.et al (21th century). *Writing Coach*. Prentice Hall.
- Kadir Bullo, .(2012). “*Rakkowwan Keeyyata Afaan Oromootiin barreessuurratti Barattoota kutaa 9ffaa mudatan*”(MA) tesis.Finfinnee kanhinmaxxanfamne
- Leki,I,. (1989) .*Academic Writing :Techniques and Tasks*.New York:St.Matin’s Press.
- Mc Whorter, K. .(1997). *The writers express*. New York: Houghton Mifflin Campany
- Mercer, N. .(1988).*Language and literacy from an educational Prrspective*.Great Backinmgham:Open Yuniversity Press.

- Misgaanuu Gulummaa , .(2011).*Kattaa:Ogummaa Barreessuu*. Finfinnee:Efficient Printing press.
- Richards, J,C..(1990).*From meaning in to words :writing in asecond or foreign Language.The language teaching matrix*. Cambridge :CambridgeYuniversity Press.
- Solomoon Gadaa,Tashoomaa Taaffasaafi Tasfaayee Jimaa,.(2005).Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa Kutaa 10ffaa.Kampala:MK Publisher Ltd.
- Wasanee Bashaa,(1996). *Seer Luga Afaan Oromoo*: Finfinnee Far-East Trading PLC

DABALEE “A”

YUUNIVARSITII FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA,QORANNOO
AFAANOTAA JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN
OROMOO OGBARRUUFU FOOKLOORII

BARGAAFFII BARATTOOTAA

Kabajamaa barataa/barattuu Kaayyoon qo’annoo kanaa waraqaa ittiin guuttannaa digirii lammaffaa (MA) tiif ,mata duree,”Xiinxala taatewwan dandeettii barreessuu barattootaa kutaa 10^{ffaa} irratti dhiibbaa geesisan mana barumsaa Biiftuu Aayiraatti hojjechuuf raga funaanuufi.Kunis madda taatewwan kanaa adda baasuun rakkowwan jiraniif furmaata kennuu yaala.Kanaaf gaaffii barreeffamaa gadiif deebii haqa-qabeessa onneerraa madde akka kennitan kabajaan isin gaafadha.Deebiin isin tokko tokkoon kennitan bu’a qabeessummaa qorannoo kanaatiif shoora guddaa qaba.Maqa barreessuu hin barbaachisu.Geggarsa naaf gootaniif galanni keessan guddaa akka ta’e dursee ibsuun barbaada.

Odeeffannoo Dhuunfaa

a.Maqa mana barumsaa -----

b.Kutaa barattu -----

c.Saala -----

d.Umurii -----

1.Yammuu barreessitu dogoggora ni uumtaa?

A. Eeyye e

B. Darbee darbee

C. Lakki

2.Yammuu barreessitu dogoggora akkamii uumta ?

A.Qubeessuu

B.Sirna tuqaalee

C.Lamaan isaa

D.Ida’ama

3.Maddi dogoggora keetii maali ?

A.Waan cimuuf

B.Dhibaa’ummaa

C. kutaa gadiitti shaakala waan hinqabneef

4.Yaada tokko barreeffamaan ibsuuf

A .sitti ulfaata

B. sitti salphata

5.kutaa gadaanaa keessatti dandeettii barreessuu keetii cimsachuuf shaakalli ati gochaa turte maal fakkaata?

A.baayyee gaarii

B.gaarii

C.gadaanaa

6.Yammuu Afaan Oromootiin barreessitu taatewwan dhiibbaa sirraan gahan jiruu ?

A.Eeyyee

B.Lakki

7.Deebiin kee eeyyee yoo ta'e taatewwan gadii 1ffaa,2ffaa,3ffaafi 4ffaa jechuun

Kaa'i.

-----Fedhii dhabuu

-----Afaanicha nan beeka jedhanii tilmaamuu

-----Kutaa gadiitti dandeettii kanaaf chaakallii dhabuu

-----Meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisan dhibuu

-----Barsiisaan kee waanta barreessiteef duubdeebii kennuu dhabuu

9. Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barataan

lakk	Qabxiilee xiyyeeffannoo	1	2	3	4
1	Hojii kennamee hojjechuuf fedhiin barataa				
2	Baayinni barataa hojii kennameef haalaan hojjetanii				
3	Barreeffama sirrii barreessuuf xiyyeeffannoon isaanii				
4	Qubee (gabaabsuu,dheeressuu,laaffisuufi jabeessuurratti				
5	Yaada maddisiisuun keeyyata sirrii barreessuurratti				
6	Waan barreessan ilaalchisuun dogoggora sirreeffachuu ilaalchisee				
7	Qindoominni yaadaa barreeffama barattootaa keessatti maal fakkaata				
8	Dandeettii barreessuu dandeettiwwan kaan irraa adda baasanii xiyyeeffannoo kennuufii irratti				

Hub.1=baay'ee gadi aanaa 2=gadi aanaa 3=giddu galeessa 4=olaanaa

DABALEE “B”

Afgaaffii Barsiisota Afaan Oromootiif dhihaate

Kabajamaa/tuu barsiisaa/tuu adeemsa qorannoo kanaa milkeessuuf odeeffannoo barbaachisaa kennuuf yeroo keessan waan aarsaa gootaniif isinan galateeffadha.

Kanatti aansee, gaaffiwwan kanaa gadiitiif yaada keessan akka kennitan kabajaan isin gaafadha.

Odeeffannoo Dhuunfaa

a. Umurii-----

b. Saala -----

c. Sadarkaa barnootaa -----

d. Tajaajila -----

e. Akaakuu barnoota ittiin leenjite

-ijoo (majo)

-aantee (minor)

1. Dandeettiwwaan (skill) Afaanii arfan keessaa dandeettiin barreessuu ulfaataa jedhama maaliif sitti fakkaataa? Gaabaabsii ibsi.

-

-

2. Akkuma beekamu kutaa barnootaa keessatti barattoonni yammuu barreessan hanqina qubeessuu, qubguddeessatti fayyadamuu, sirna tuqaalee eeguu, yaada maddisiisuufi keeyyata barreessuu irratti hanqinoota hedduutu mul'ata. Maddi taatewwan rakkoo kanaaf isaan saaxilan maali jetta? Gabaabsii ibsi.

3. Kutaa keessatti dandeettii barreessuu barattootaa fooy'essuuf hojiwwan (hojii kutaa, abbaltiifi hojii garee) dalaguuf barattoonni fedhii qabuu ?

4. Gaaffii 3ffaa irratti fedhii hin qaban jetta taanaan maaliif akka ta'e maaliif fedhii hinqaban?
Gabaabsii ibsi.

5. Yammuu dandeettii barreessuu barsiiftu taatewwan barattootarraan dhiibbaa geesisan jiruu?
Eeyyee yoo jette taatewwan gadii 1ffaa,2ffaa,3ffaa,4ffaafi 5ffaa jechuun kaa'i.

-----Fedhii dhabuu barattootaa

-----Afaanicha nan beeka jedhanii tilmaamuu

-----Kutaa gadiitti dandeettii kanaaf shaakalli dhibuu

-----Meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisan dhibuu

-----Barsiisonni yammuu barsiisan dandeettii kanaaf xiyyeeffannoo kennuu dhabuu

6. Daawwannaa kutaa barnootaa keessaa gama barsiisaatiin

Eeyyee ykn lakki,kan biroo yoo jiraates bakka duwwaatti guutama qoratichaan

Lakk	Qabxiilee hordoffii	A	B
1	Barsiisonni dandeettii barreessuu irratti hubannoo nikennuu		
2	Hojii barreessuu kutaa keessatti barataaf nikennuu		
3	Barattoota ni onnachiisuu		
4	Gama barsiisaatiin duubdeebiin ni kennamaa		
5	Barattoonni akka barreessaniif ni hordofamuu		
6	Meeshaaleen dandeettii barreessuu barsiisan jiru		

Hub. A fi B : Barsiisota

Qaphxiileen olii kan qoratichi irratti xiyyeeffateedha.

DABALEE “D”

4.2.9 Faca’insa Dandeettii Afaanii Arfan Kitaaba Barataa A/O kutaa 10^{ffaa} keessatti dhihaate

Boqonnaa Gabatee	Safartuu									
	A		B		C		D		I	
	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%	Lakk	%
Boqqonnaa 1										
Boqonnaa 2										
Boqonnaa 3										
Boqonnaa 4										
Boqonnaa 5										
Boqonnaa 6										
Bonnaa 7										
Boqonnaa 8										
Boqonnaa 9										
Boqonnaa 10										
Boqonnaa 11										
Boqonnaa 12										
Boqonnaa 13										
Boqonnaa 14										
Boqonnaa 15										
Boqonnaa 16										
Boqonnaa 17										
Boqonnaa 18										
Ida’ama										

Hub. A=barreessuu B=dubbisuu C=dhaggeeffachuu D=dubbachuu I=ida’ama

DABALEE C
YUUNIVARSITII FINFINNEE
KOLLEEJII NAMOOMAA,QO' ANNOO AFAANII,JOORNAALIZIMIIFI
QUUNNAMTII,MUUMMEE AFAAN OROMOO

Battallee barreeffamaan akka deebisaniif dhihaate

Kabajamoo barattootaa:

Battalleen kun kan qophaa'e qaaccessa dandeettii barreessuu barattoota Afaan Oromoo baratan mana barumsaa Biiftuu Aayiraa qorachuuf ,odeeffannoo sassaabbachuudhaaf kan qophaa'eedha.

Deebii isin kennitan dandeettii keessan madaaluu ykn qabxii kennuun walhinqabatu.

- Maqaa barreessuun hinbarbaachisu.
 - Deggersa keessaniif galatoomaa !
- Saanduqa isin ilaallatutti mallattoo "X" ka'a.

saala,dhiira ☐ dhalaa ☐

Qajeelfama 1.Jechoota armaan gadiin hima ijaari.

1.Lalisee

2.Suuta

3.Isaan

4.Adii

5.Waliin

Qajeelfama2.Mata duree Faayidaa Bosonaa jedhu irratti keeyyata tokko barreessi.

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame waraqaan qoraannoo kun hojii dhuunfaa kootii ta'uu isaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uukoo mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa qorataa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani _____ barataan kun hojii isaa ofittisuuf dhihaachuu danda'uu isaa mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa gorsaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____